

9-over-boeken-van-sieth-delhaas

Weerbarstig erfgoed (2012) boekpresentatie en boekrecensies.....	2
Eilandjes van geluk (2012) boekpresentatie.....	3
Weerbarstig erfgoed (2012) boekpresentatie	7
Weerbarstig erfgoed – Sieth Delhaas (2012) boekrecensie	12
Weerbarstig erfgoed – Sieth Delhaas (2012) boekrecensie	13
Weerbarstig erfgoed – Sieth Delhaas (2012) boekrecensie	14
Vrouwen van dagen – Sieth Delhaas (1999) boekrecensie	15
Als feministe kritisch oud worden – Sieth Delhaas (1999) boekrecensie	16
Feministisch oud worden (1998)	18
Feministisch ouder worden – Sieth Delhaas (1999) boekrecensie	19
Katharina war sehr wichtig, sehr selbstbewusst (1998)	20
7 portretten van domina’s (1997) boekpresentatie	22
7 portretten van domina’s – Sieth Delhaas (1997) boekrecensie	25
‘Toch is de prijs niet te hoog geweest’ – Sieth Delhaas (1997) boekrecensie	26
Noem ‘t voor mijn part God – Sieth Delhaas (1993) boekrecensie	30
Tsougustin in Minsk – Sieth Delhaas (1993) boekrecensie	31
Tsougustin in Minsk (1993), boekpresentatie	32
Geen andere handen (1992) – boekpresentatie	35
Een verbeten strijd – Sieth Delhaas (1993) boekrecensie.....	40
Geen andere handen – Sieth Delhaas (1993) boekrecensie	41
Geen andere handen – Sieth Delhaas (1993) boekrecensie.....	43
Een protestantse non – Sieth Delhaas (1989) boekrecensie	45
Geloven in macht – Sieth Delhaas (1987) boekrecensie	46
Feministische theologie een dwaalweg – Sieth Delhaas (1986) boekrecensie	47
Het lichten van de staar – Sieth Delhaas (1984) boekrecensie.....	48
Mevrouw Luther – Sieth Delhaas (1983) boekrecensie	50
Brief aan Katharina von Bora 1499-1552 (1983)	51
Een blikopener – Sieth Delhaas (1982) boekrecensie.....	56

Weerbarstig erfgoed (2012) boekpresentatie en boekrecensies

Uitgeverij

Valkhof Pers

Op zondag 6 mei 2012 is het boek [Weerbarstig erfgoed](#) van Sieth Delhaas feestelijk ten doop gehouden. Dit boek, met als ondertitel 'Globalisering in zakformaat', gaat over een ontwikkelingsproject dat wél werkt: het [Kenyaproject](#) van de Nederlandse Rentia Krijnen biedt zo'n 1500 Keniaanse weduwen en hun kinderen de kans op een zelfstandig en menswaardig bestaan.

In *Weerbarstig erfgoed* vertelt Sieth Delhaas het verhaal van deze weduwen, die volgens de tradities van hun volk na het overlijden van hun man vererfd worden aan hun zwager. Waar komt deze traditie vandaan? In hoeverre spelen de koloniale overheersing en de slavernijgeschiedenis hierin nog een rol? Wat beweegt de weduwen die zich aan deze traditie willen onttrekken? Op welke problemen en tegenwerking stuiten ze en hoe weten ze die te overwinnen?

Met veel gevoel voor de grote historische lijn én voor veelzeggende sprekende details en anekdotes heeft Delhaas dit indrukwekkende verhaal opgetekend. Het resultaat is een meeslepend en onthutsend boek, dat veel 'ongemakkelijke waarheden', ook over onszelf, aan het licht brengt.

Tijdens de presentatie duidde Ria Brouwers, tot voor kort als politicologe verbonden aan het Institute of Social Studies van de Erasmusuniversiteit Rotterdam, dit Keniaproject aan als een 'eilandje van geluk': het is hulp op beperkte schaal, die een kleine groep mensen gelukkig maakt, maar waarvandaan hopelijk bruggen naar andere mensen geslagen kunnen worden.

Eilandjes van geluk (2012) boekpresentatie

Toespraak bij presentatie Sieth Delhaas “Weerbarstig erfgoed”

Ria Brouwers, 6 mei 2012

”Het einde van de Derde Wereld” kopte dagblad Trouw twee weken geleden (21 april). De werkelijkheid is meestal ingewikkelder dan krantenkoppen. Zo ook in dit geval. Na wat juichkreten over economische groeicijfers in Azië en Afrika, de billboards in Kigali en de gestegen levensverwachting door betere bestrijding van diarree, malaria en longontsteking, volgen de nuanceringen. “In landen van de derde wereld leven nog steeds één miljard mensen die vandaag niet weten of ze morgen iets te eten hebben. In 2012 is één op de zeven wereldburgers nog extreem arm.” Terwijl hoop en optimisme groeien in veel landen in het Zuiden, blijft ontwikkelingshulp nodig, zegt ook de auteur van het artikel. Daarmee zitten we midden in het onderwerp van vandaag.

Ik wil het over drie dingen hebben:

- De complexiteit van tradities en wat hulp van buitenaf daaraan kan doen
- Eilandjes van geluk en doe-het-zelf-hulp
- Vriendschapsbanden en publiek belang

Complexe tradities en hulp

In januari 1996 - rond dezelfde tijd dus dat Rentia voor het eerst het weduwenproject bezocht - reisde ik voor het eerst naar Kenia. Ik ging ook naar Nyanza, want dat was een van de concentratie regio's van de Nederlandse hulp. Er was een grote variatie aan langlopende projecten, van kippen en melkvee, tot klein-industrie, watervoorziening, bosbouw en gezondheidszorg voor kinderen. Doel van het bezoek was te kijken of deze projecten ook aan vrouwen ten goede kwamen. Nederland had toen al zo'n vijftien jaar een beleid om de positie van vrouwen in ontwikkelingslanden te verbeteren en de Inspectie Ontwikkelingssamenwerking voerde een evaluatie uit voor het parlement om na te gaan wat daarvan in de praktijk terecht kwam. Met een team van Keniaanse en Nederlandse vrouwen en mannen was ik in Migori, Kisii, Kisumu, Homa Bay. In ons rapport schreven we over de situatie van vrouwen in Kenia en specifiek over die van vrouwen in de regio. We wezen erop dat vrouwen kwetsbaar zijn vanwege het naast elkaar bestaan van diverse juridische systemen, de officiële door het parlement goedgekeurde en de traditionele wetgeving. We namen een illustratie over uit een blad van een NGO (AMREF) waar een vrouw rouwt bij het graf van haar man, terwijl de familieleden de bezittingen uit haar huis halen. We tekenden ook anekdotes op, zoals deze: Vroeger was een man die maar één vrouw had niet gerespecteerd. Als mannen met elkaar gingen drinken, kon hij maar beter z'n mond houden, zo'n man had niks in te brengen. Hij moest bovendien vlakbij de uitgang van de hut zitten, want stel je voor dat

plotseling het nieuws zou komen dat z'n vrouw was overleden dan zou hij in de haast om naar huis te gaan - hij had immers maar één vrouw - de bierpot kunnen omstoten.

De publicatie van het rapport ondervond nogal wat oponthoud, omdat de sommigen op het ministerie meenden dat een bevriend staatshoofd beledigd werd! President Moi. We schreven namelijk dat Kenia met een uitzonderlijk grote delegatie naar de VN 2 Vrouwenconferentie in China was gegaan in 1995, maar dat president Moi de leden van de delegatie bij thuiskomst bezwoer om geen ruchtbaarheid te geven aan wat ze daar gehoord hadden. Er was veel gesproken over rechten van vrouwen ook de seksuele en reproductieve rechten.

“Those are dirty things that we should not allow to take root in this country”, zei de president volgens de Kenya Times (Oct 5 1995). De uitspraak zaaide verwarring, want anderen vonden het juist helemaal niet zo revolutionair dat men in Beijing had gesproken over intieme relaties tussen mannen of tussen vrouwen onderling. Zoals een dorpsoudste zei: Waarom zijn jullie helemaal naar Peking gegaan om te praten over vrouwen die met vrouwen trouwen? Wij hebben toch de traditie dat als een vrouw geen kinderen kan krijgen zij een andere vrouw vraagt om het kind voor haar te dragen!

We leerden veel van de studie:

- dat tradities zichzelf overleven - zwagerhuwelijk die ooit zin hadden maar in deze tijd achterhaald zijn en vanwege hiv/aids zelfs grote risico's opleveren
- dat interventies van buiten nieuwe ideeën kunnen aandragen die van binnenuit vaak moeilijk aan te kaarten zijn, een steun in de rug voor vrouwen(organisaties)
- dat tradities ook omzeild kunnen worden, bijv. door vrouwen dingen te leren die nieuw zijn, geen concurrentie vormen met iets wat traditioneel door mannen wordt gedaan (bijv planten van bomen waarop geen traditionele taboes rusten)
- dat economische ontwikkeling vaak wordt belemmerd door sociale gebruiken en patronen - omdat de armslag van vrouwen niet verder reikt dan het boerenerf blijft hun onderneming meestal kleinschalig
- dat interventies slechts een beperkte groep ten goede komen - hoogstens 5-10% van de bevolking, niet de meest armlastigen, connecties zijn belangrijk. We spraken wel over 'eilandjes van geluk'.

Doe-het-zelf-hulp

Tijdens een andere reis naar Kenia ontmoette ik in Homa Bay een Nederlands echtpaar. Hun werkzame leven in Nederland zat erop. Met veel enthousiasme waren ze een project in Kenia begonnen en hielpen ze gezinnen in de provincie Nyanza aan malarianetten, het geld ervoor kwam van vrienden en familie in Nederland. Een typisch voorbeeld van de sinds een jaar of vijftien zo populaire doe-het-zelf-hulp. Nog een voorbeeld: wachtend op het vliegveld in Colombo, Sri Lanka, raakte ik aan de praat met een vader en dochter uit Nederland. Zij hadden net hun vakantie in het oosten van Sri Lanka erop zitten. Dat kon geen strandvakantie zijn, want het gebied (Batticalao) waar ze waren geweest was uiterst gevaarlijk vanwege de toen heersende oorlog. Ze waren opticiens en ieder jaar gingen ze er twee weken heen met een koffer vol brillen en apparatuur om mensen ter plaatse beter zicht te verschaffen.

Aanvankelijk werd de doe-het-zelf-hulp nogal bekritiseerd vanwege de beperkte schaal, omdat het niet professioneel zou zijn en weinig zoden aan de dijk zou zetten. Dat heb ik altijd

vreemd gevonden, want het past naadloos in onze tijd waar alles doe-het-zelf is: van de bouwmarkten tot de bankzaken achter onze thuiscomputer, van het kopen van een treinkaartje tot het boeken van je hotel in Verwegistan. Als je wilt dat iemand iets voor je doet kost het je geld, of sta je eindeloos in de wacht bij de 0800 of 0900 nummers. Logisch dus, die doe-het-zelf-hulp, die particuliere initiatieven, want ook door hun reizen zien mensen met eigen ogen de armoede en de grote verschillen in de wereld. Ondanks de kritiek, groeide deze vorm van hulp en intussen wordt hij door ontwikkelingsinstanties omarmd, zoals ook het geval is met het weduwenproject.

En het probleem van de beperkte schaal dan? Dat blijft, maar niet alleen voor de doe-het-zelf-hulp. Het geldt namelijk ook voor de hulp via de overheid, of via de ontwikkelingsorganisaties. De schaal is dan wat groter, maar nog steeds beperkt. Ook die hulp leidt tot eilandjes van geluk, zoals ik al vertelde: bereik van 5-10% maximaal.

Zestig jaar ontwikkelingssamenwerking heeft de armoede niet de wereld uitgeholpen en nog zestig jaar hulp zal dat ook niet doen. Maar er kunnen wel mensen geholpen worden, er kunnen wel nieuwe ideeën worden overgedragen, er kunnen wel trucjes worden verzonnen om de kring steeds groter te maken, er kunnen verbeteringen in gang worden gezet en banden worden gesmeed die levens veranderen. Maar laten we onszelf niet voor de gek houden: bestaande machtsstructuren zijn taai, tradities die ooit betekenis hadden zijn moeilijk te veranderen zolang ze de belangen dienen van degenen die aan de macht zijn. Dat blijkt ook in het weduwenproject. Zolang mensen denken dat de traditie voordeel voor hen heeft, zal hij gepropageerd worden. Zodra mensen een ander leven zijn gaan leiden en inzien dat het huwen van de vrouw van je overleden broer een last is, wordt hij overboord gezet.

Vriendschap en publiek belang

Ik werd getroffen door een stukje in Sieths boek waar een pater aan zijn voormalige leerlingen vraagt wat zij op het seminarie geleerd hadden. Het antwoord was dat zij hadden geleerd wat vriendschap is, want tot nu toe kenden zij alleen bloedverwantschap. Veel onderzoek naar de problemen in Afrika, komt tot de conclusie dat we er ten onrechte van uit gaan dat de scheiding tussen staat en samenleving in Afrika zo'n beetje hetzelfde is als bij ons in het westen en dat er een maatschappelijk middenveld is dat de staat ter verantwoording roept en opkomt voor het algemeen belang.

Maar in Afrika is georganiseerde tegenmacht in de samenleving meestal beperkt. De familie is de belangrijkste structuur. Politiek heeft een persoonsgebonden karakter, gestructureerd in een patrimoniaal model, waarbij de verticale lijnen van familie en etnische groep voorop staan. De meer horizontale verbanden van mensen die een overeenkomend belang hebben omdat ze hetzelfde werk doen, of dezelfde interesses hebben, of die vechten voor dezelfde idealen, zijn veel minder sterk ontwikkeld. Dat maakt het bevorderen van de publieke zaak vaak zo moeilijk. Ideeën over collectief en individu zijn in Afrika anders dan hier. Ik ken het weduwenproject niet, maar misschien is een van de grote verdiensten ervan wel dat het een bijdrage levert aan het bevorderen van de belangen van vrouwen juist over de familierelaties heen, aan het bevorderen van vriendschapsbanden tussen vrouwen met dezelfde problemen, banden die uiteindelijk de etnische tegenstellingen kunnen overbruggen. Dat maakt het dan zoveel meer dan een eilandje van geluk. Zulke initiatieven zijn hoopgevend, want qua ideeën

en vastgeroeste patronen die ontwikkeling tegenhouden is de derde wereld nog lang niet ten einde.

Weerbarstig erfgoed (2012) boekpresentatie

Galerie Sanaa te Utrecht, 6 mei 2012

Sieth Delhaas

Welkom lieve gasten,

Jullie hier om mij heen te hebben, is voor mij de mooiste beloning nu het karwei definitief achter mij ligt. Nogmaals: Van harte welkom!

Het woord ‘karwei’, dat steeds bij me opkomt als ik over mijn onderzoek en het schrijven van mijn boek spreek, heb ik gisteren eens opgezocht in de *Dikke Van Dale*. Tot mijn verrassing is het afgeleid van het Franse woord ‘corvee’. Dat staat voor een herendienst die door een handwerksman verricht moet worden. Een opdracht en een aangenomen werk tegelijkertijd. In die twee rollen heb ik me de afgelopen jaren thuisgevoeld.

Voordat ik mevrouw Krijnen-Hendriks, Rentia, de initiatiefneemster van het weduwenproject in Kenia, mijn boek ga aanbieden, wil ik iets zeggen over het hoe en waarom van mijn boek.

Dit boek is geboren uit nieuwsgierigheid.

Nieuwsgierigheid voortkomend uit mijn journalistieke wortels.

Nieuwsgierigheid gegroeid ook door de verhalen die Rentia mij begon te vertellen toen ik haar in 1989 leerde kennen.

Zij begon mij ook te vertellen – naast de verhalen over haar eigen leven, hoe ze zelf op haar 38e weduwe werd en hoe het haar drie nog jonge kinderen verging – over het project in Kenia dat zij een jaar eerder was begonnen: een poging om weduwen van het Luo volk een zelfstandig bestaan te geven.

Zij had over de ellende van die vrouwen gehoord van een missionaris die al sinds de vijftiger jaren onder de Luo werkte. Rentia had hem tijdens zijn verlof in 1988 verteld dat zij na het overlijden van haar man aan een moderne theologische opleiding was begonnen. Die ging over de verhouding tussen theologie en maatschappij. Een studie met veel economie erin. En zij dacht dat ze die opleiding goed kon gebruiken om de katholieke brabantse boerinnen te ondersteunen in hun emancipatie.

Na haar verhaal vergeleek de missionaris de positie van Rentia als weduwe-die-op-eigen-kosten-kon-studeren met die van de vrouwen uit het gebied waar hij werkte. Als hún echtgenoot sterft, worden zij vererfd. Dat betekent in de praktijk: zij worden met have, goed en lijf, overgedaan aan een zwager. Want bij het oorspronkelijke huwelijk heeft haar schoonfamilie een bruidsschat aan de ouders van de bruid betaald. Meestal ging – en gaat dat nog in die grotendeels agrarische samenleving – om vee. Door het betalen van die bruidsschat wordt de vrouw eigendom van de schoonfamilie. Haar rol is vervolgens het baren van kinderen om de clan van de familie te versterken en om het het land te bewerken. Terug naar haar

ouders kan de weduwe niet want dan moet de bruidsschat terug naar de schoonfamilie. Daar hebben de ouders van de vrouw geen zin in want de bruidsschat is hun oudedagsvoorziening. En de waarde van hun dochter is door haar weduwschap gedegradeerd. Hertrouwen kan ze niet meer. Alleen de vererving aan een zwager blijft over.

Terwijl Rentia deze uitleg van de missionaris hoorde, trokken haar eigen zwagers als in een film aan haar voorbij.

Aan het eind van het gesprek vroeg zij: denk je dat daar ook weduwen zijn die niet vererfd willen worden? Daar kon de missionaris niet onmiddellijk antwoord op geven. Hij zou het, terug in Kenia, aan zijn collega vragen.

Met die vraag van Rentia in maart 1988 begon het weduwenproject. Want ja, er bleken inderdaad in de plaats Ahero nabij het Victoriameer een vijftal weduwen te zijn die zich niet wilden laten vererven. Hun bron van inkomsten in die positie: bedelen bij de plaatselijke priester.

Ik heb bijna twintig jaar de verhalen van Rentia over de wederwaardigheden van de weduwen en de ontwikkelingen en de tegenslagen binnen het project aangehoord. Soms gingen ze bij mij het ene oor in en het andere uit want ik was in die jaren tot 2005 meestal overbezet. Maar tussendoor, bij het aanhoren van wat Rentia in Kenia beleefde en zag, kwam bij mij altijd de opmerking terug: “Er gebeurt daar veel meer dan jij vertelt”.

Die opmerking had twee vragen als basis:

- 1) Hoe is het mogelijk dat die cultuur jou tolereert terwijl je hun belangrijkste traditie, die van de weduwenvererving, ondermijnt?
- 2) Waarom word je het land niet uitgezet?

Rentia nodigde me herhaaldelijk uit om mee te gaan om alles met eigen ogen te zien. Maar ik had lang geen tijd. Een maand met mijn zoon in Uganda in 2000 genas me bovendien van de lust – als ik die voorheen al had – om nog een voet in Afrika te zetten.

Maar in 2005 begon Rentia aan te dringen: “Je weet het Sieth, ik neem geen mensen mee van boven de zeventig. Dus als je nog mee wilt moet je nu meegaan.” Okay, in 2006 dan. Net op de grens. Maar toen kwam mijn verhuizing naar Deventer. In 2007 kon ik er niet meer onderuit.

Met mijn besluit om mee te gaan kwam het voornemen: als het allemaal waar is wat Rentia vertelt dan ga ik er een boek over schrijven. In september begon ik me in te lezen en in november vlogen we samen naar Kenia, en door naar de oevers van het Victoriameer aan de Kavirondobaai. Vanaf toen tot vandaag is het leven van de weduwen en hun strijd niet uit mijn hoofd geweest.

Toen ik eenmaal in Kenia was, ging ik Rentia’s verhalen beter begrijpen. Maar mijn vragen vermenigvuldigden zich. Op de meeste kreeg ik van Rentia dan als antwoord: “Sieth, met die problemen bemoei ik me niet, want dan kan ik mijn werk niet doen.”

Dat antwoord begreep ik ook, want ik zou zelf nooit het geduld, de wijsheid en het uithoudingsvermogen hebben kunnen opbrengen die ik Rentia daar zag praktiseren. Ik begreep dat ik op mijn eigen ondernemingsgeest en initiatieven was aangewezen.

Mijn nieuwsgierigheid en het verlangen om antwoord te vinden op alle vragen die bij mij opkwamen, werden de bronnen van mijn energie om het onderzoek te beginnen en het tot het einde vol te houden. Dat einde is er vandaag met het boek dat ik Rentia straks ga overhandigen.

Al werkend kwamen er naast mijn nieuwsgierigheid andere energieën bij.

Een ervan is het in aanraking komen met de vrouwen, de weduwen, die het project gestalte geven. Met name hun persoonlijke verhalen.

Met die verhalen en de praktijk van de inspanningen van de weduwen voor ogen, realiseerde ik mij dat er een oude energie in mij opnieuw werd aangewakkerd. Door mijn onderzoek en schrijven werd ik zelf onderdeel van de strijd van de Luo weduwen voor hun rechten. Vrouwenrechten: een woord dat binnen de Luo-traditie een novum was.

Hoewel... Al luisterend werd mij duidelijk dat er in die uithoek van Kenia vrouwen waren die al in 1985 hadden gehoord van de VN-Vrouwenconferentie die toen in Nairobi, hun hoofdstad, werd gehouden. Drie jaar voordat Rentia het weduwenproject startte. En op die conferentie werd voor het eerst verklaard *dat alle menselijke problemen ook vrouwenproblemen zijn*. Dat was een verklaring om duidelijk te maken dat als er over 'mensen' werd gesproken het sinds die VN-Vrouwenconferentie niet meer alleen en vanzelfsprekend over mannen ging.

En ik hoorde in 2008, toen ik één van de jonge weduwen interviewde dat zij al op de middelbare school – bij de nonnen in Lwak – in 1995 had horen vertellen over de VN-Vrouwenconferentie die dat jaar in Peking plaatsvond. Haar docentes m/v vertelden hen dat nu ook de Afrikaanse vrouwen dezelfde rechten zouden krijgen als de mannen. Deze leerlinge van toen, die nu stafd is in het guesthouse van het weduwenproject, ontleent haar kracht om zich tegen de verervingstraditie te verzetten aan wat zij in 1995 over die vrouwenconferentie hoorde. En dan te bedenken dat ik toen, in 1995 bij de schaduwconferentie in Peking aanwezig was...

Een andere energie om mijn karwei te volbrengen was dat het weduwenproject voor heel wat grote Nederlandse ontwikkelingsorganisaties een voorbeeld is gebleken. Een jaloers-makend voorbeeld soms. Hoe vaak stelden werknemers van die grote ontwikkelingsorganisaties zichzelf niet de vraag – en soms ook hardop aan Rentia – : hoe doen jullie dat toch?

Ook het antwoord op die vraag wil ik door mijn boek laten zien.

Dit onderzoek gaf mij tenslotte ook de energie om het hele ontwikkelingshulpverhaal waarmee mijn generatie al vanaf de jaren zestig bezig is , mee belast is ook -, op een andere manier te gaan zien.

Hoe zie ik dat nu? Dat heb ik opgeschreven.

En mevrouw Ria Brouwers gaat straks meer vertellen over dat ontwikkelingshulpverhaal.

Toen ik in januari 2009 besloot te gaan schrijven heb ik drie vrouwen gevraagd mijn mee-lezeressen te worden. De eerste versie van mijn tekst hebben ze gelezen en van hun opmerkingen voorzien. Zij hebben mij enorm bemoedigd, me bekritiseerd en daarmee behoed voor allerlei ongerief. Die drie zijn José ten Berge en Eelkje van der Helm, die ik beiden al ken vanaf begin jaren tachtig. De derde, zuster Theresia Saers (JMJ) leerde ik vlak voor mijn vertrek uit Vught kennen. Hun kwaliteiten heb ik opgeschreven op de laatste pagina's van

mijn boek. Ze blijven voor altijd verbonden met dit boek. En ik blijf hen diep dankbaar voor hun praktische en morele steun.

Er was één iemand in al die jaren in wie ik, tijdens mijn onderzoek, mijn bevindingen en mijn vorderingen en tegenslagen, een nooit aflatende geïnteresseerde heb gevonden: Catharina Halkes. Vanaf het begin, tot het bijna einde, een kleine maand voor haar overlijden, bleef ze onvermoeibaar geïnteresseerd doorvragen en zich verbazen als ik bij haar op bezoek was. Ik ben haar als mijn beschermengel gaan beschouwen. Wánt, het was op haar 90e verjaardag in juli 2010, tijdens het feest dat zij gaf, dat ik na twintig jaar Angèlique Wegman-Dirks opnieuw ontmoette. Ze vroeg me wat ik deed. Ik had op mijn leeftijd natuurlijk kunnen zeggen: ik geniet van mijn pensioen. Maar nee, ik kwam met mijn onderzoek op de proppen. ‘Heb je al een uitgever?’ informeerde Angèlique, daadkrachtig als altijd. Dat was wat me nog altijd ontbrak: een uitgever. ‘Er is er hier één’, wist ze. ‘Stel me aan haar voor’, zei ik. En die fuif van Tine was het begin van de band met uitgeverij Valkhof Pers. Met vandaag als resultaat het prachtige boek dat u straks te zien krijgt.

Ik dank mevrouw Hanneke Westhoff en Mariken Roes, haar dochter uit het diepst van mijn hart voor hun deskundige begeleiding van mijn computertekst naar het resultaat dat er vandaag ligt. En aan onze samenwerking ligt de gezamenlijke vriendschap met en de herinnering aan Catharina Halkes ten grondslag. Catharina Halkes, mijn leermeesteres, die voor mijn cultuurkritische bewustzijn ontzettend veel heeft betekend,

En dan nu Rentia. De vrouw achter al deze gebeurtenissen, achter al dit werk. Wat moet ik over haar zeggen om haar volledig recht te doen?

In december, vlak voordat mijn tekst naar de uitgeverij ging, sprak ik met iemand van het Afrika-studiecentrum in Leiden en vertelde hem over de inhoud van mijn boek. Hij constateerde, mijn verhaal samenvattend, dus het boek is een hommage aan Rentia. Ik ontkende dit nadrukkelijk. In het begin van mijn onderzoek zei ik steeds dat het over het weduwenproject ging. Maar eenmaal aan het schrijven besepte ik dat het boek veel breder werd, dat het weduwenproject het uitgangspunt was.

Maar nu het boek klaar is en ik nog eens de woorden van de ASC-medewerker overweeg, is het natuurlijk wel een hommage aan Rentia geworden. Niet omdat ik het vanuit dat oogmerk geschreven heb. Want een hagiografie is wat mij betreft het ergste wat er is. Maar de weergave van de feiten van het project in het tweede deel van het boek, hoe het project zich organiseerde en groeide en volgend jaar haar vijftiengste jaar in gaat met vijftienhonderd weduwen en hun duizenden kinderen, dat succes van het project is op zichzelf een hommage aan de vrouw die een kwart eeuw geleden de vraag stelde: zijn er ook weduwen die níet willen worden vererfd? En die hommage geldt tegelijkertijd de weduwen die het project máken.

Rentia heeft mij door haar verhalen niet alleen geïnspireerd om aan dit onderzoek te beginnen. Zij heeft tijdens de jaren, die bestonden uit uren, dagen en maanden van onderzoek en schrijven ruimhartig en onvermoeibaar mijn talloze en op alle tijdstippen van de dag en avond tot tegen twaalf inbrekende telefoontjes, mails en sms’jes beantwoord. Of ontbrekende clou’s van gebeurtenissen verduidelijkt.

Mijn boek is weliswaar voortgekomen uit eigen initiatief, los van het project, maar ik wilde niet aan het werk gaan voordat ik Rentia's toestemming en die van het bestuur van het project had gekregen.

Mijn voorwaarde aan haar was, dat ze, behalve de weergave van de interviews die ik haar heb afgenomen en sommige stukken tekst over de organisatie van het project, voor de verschijning van het boek niets te lezen zou krijgen. Ook dat vertrouwen heeft ze mij geschonken en tot het einde toe volgehouden. Die opstelling heeft mijn respect voor haar nog vergroot.

Rentia, ik heb je van tevoren gewaarschuwd, dat er een grote kans zou bestaan dat we door dit boek ruzie zouden krijgen, want het was een linke onderneming: ik schrijven over iets wat jouw kind is. Jij zei: 'met mij krijgt nooit iemand ruzie.' Je hebt gelijk gekregen.

Rentia: ik hoop dat je alles wat het *weerbarstig erfgoed* betreft met vreugde zult lezen. Voor mij was het een grote vreugde om dit corvée te doen.

Weerbarstig erfgoed – Sieth Delhaas (2012) boekrecensie

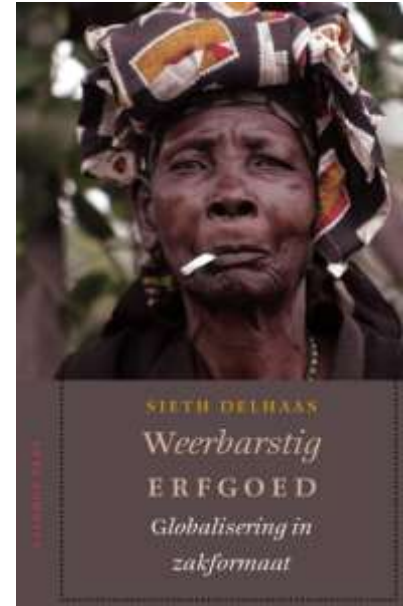
AfrikaNieuws, geplaatst [16 oktober 2012](#) in [Lees](#). Tags: [Afrika](#)

Miriam Grootscholten

Afrika, continent van tradities. Ze vormen de structuur van de samenleving en daardoor een houvast. Als een van die tradities zijn beste tijd gehad blijkt te hebben en mensen ertegen in opstand komen, dan is dit tevens ingrijpend op andere gebieden. Een voorbeeld hiervan zijn de vrouwen van het Luo volk in Kenia, die zich niet langer als erfgoed laten gebruiken.

Vrouw in je testament

In Afrika is het bij verschillende volken nog altijd de gewoonte om een vrouw als erfgoed te beschouwen. Wanneer de man sterft wordt de echtgenote overgedaan aan een broer of een ander familielid van de overledene. Dat heeft lang een beschermende functie gehad omdat een weduwe met lege handen achterbleef en op geen enkele manier in eigen onderhoud kon voorzien. Bij de Luo in Kenia was er steeds vaker sprake van vrouwen die weigerden zich te vererven, met alle nare gevolgen van dien. Ze werden door familie bedreigd, mishandeld en konden niet voor hun kinderen zorgen. De Nederlandse Rentia Krijnen-Hendriks nam in 1988 het initiatief om geld te verstrekken, een minikrediet waarmee deze vrouwen een eigen bedrijfje konden starten. Inmiddels zijn er al zo'n 1500 vrouwen zelfstandig dankzij deze actie.

Breed onderzoek

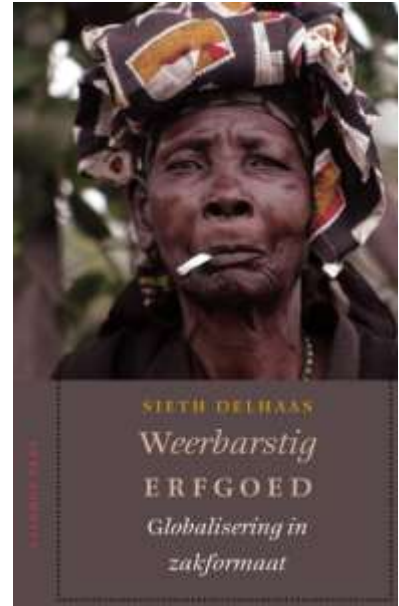
Sieth Delhaas deed onderzoek naar verandering in deze traditie en de bemoeienis hiermee vanuit het Westen. Haar christelijke overtuiging is medebepalend voor haar manier van kijken. Waar andere studies over ontwikkelingsprojecten met name gaan over hoe een project moet worden opgezet besteedt Delhaas daarnaast evenveel aandacht aan de achtergrond van de initiatiefneemster en laat zien waar haar betrokkenheid met deze vrouwen is begonnen. Het boek is een hommage aan haar en aan de vrouwen van het project. Het onderzoek naar verandering in traditie is breed opgezet: waar komt deze traditie vandaan, wat beweegt weduwen zich aan deze traditie te onttrekken. Dat is interessant want het is niet de enige traditie in Afrika die wankelt. In breder perspectief kijkt Delhaas naar de Luo-bevolking, hun geschiedenis en hun positie in Kenia. De Westerse invloeden in de zin van kolonialisme en kapitalisme komen ook uitgebreid aan de orde. Globalisering in zakformaat luidt de ondertitel. Dat duidt vast op de kleinschaligheid van het project en niet op het lijvige formaat van dit boek, met op het omslag trouwens een prachtig portret van een oude vrouw uit Awasi met een peuk in haar mondhoek. Weerbarstig erfgoed is een treffend gekozen titel van een zorgvuldig, gedetailleerd en vooral ook liefdevol onderzoek naar een project dat werkt.

Weerbarstig erfgoed – Sieth Delhaas (2012)

boekrecensie

webtopper.net/product/606321/Weerbarstig_erfgoed

Kenia 2011. Een man krijgt aids, of een ongeluk, en overlijdt. Zijn kersverse weduwe wordt, met haar kinderen en bezittingen en al, vererfd aan haar schoonfamilie, waarna haar vaak een slavenbestaan wacht. Het is nauwelijks voorstelbaar, maar 'weduwenvererving' is in Kenia bij enkele etnische groepen een traditie die ook vandaag nog in ere wordt gehouden. Weduwen van het Luo volk, een van de veertig etnische groepen waaruit Kenia is samengesteld, spelen in het doorbreken van deze traditie een voortrekkersrol. Hun succes wortelt in het initiatief van de Nederlandse Rentia Krijnen-Hendriks. Zij kon het zich niet voorstellen dat deze vrouwen, na de dood van hun man, eigendom werden van hun oudste zwager. Zij besloot vier jaar lang duizend gulden per jaar te sturen, zodat die vrouwen een eigen bedrijfje konden beginnen. Dat initiatief bleek in vruchtbare aarde te vallen. In 2011 zijn er 1500, vooral jonge, weduwen met hun duizenden kinderen lid van het weduwenproject en economisch zelfstandig.

Maar Weerbarstig erfgoed is niet alleen het verhaal van de Luo weduwen die zich niet wilden laten erven. Het is ook het verhaal van slavernij, kolonialisme en missie, van neokolonialisme en ontwikkelingshulp. Daarom begint het verhaal niet bij het project zelf, maar in het verleden. In het verleden van de initiatiefneemster en haar agrarische opvoeding. Van de Luo en hun tradities. Van Engelse kolonisten. Van de missie. Van de Europese settlers.

Sieth Delhaas laat ook zien hoe enkele tientallen ongealfabetiseerde etnische groepen uit een onbegrensd gebied binnen de tijd van een eeuw meegevoerd werden in grillige plannen van Europese snit. Hoe zij, op het snijvlak van hun eigen tradities en westerse invloeden, worstelen om hun eigen weg naar een menswaardig bestaan te vinden.

Sieth Delhaas pleit daarbij voor een rechtvaardiger interpretatie van het begrip globalisering dan de veelal schril kapitalistische invulling die het meestal krijgt. Een globalisering die stoelt op humaniteit en solidariteit, waarin mensen op wereldwijd niveau zich elkaars bestaan en ontwikkeling aantrekken.

Sieth Delhaas (*1936) studeerde na opleidingen journalistiek en theologie Algemene Cultuurwetenschappen aan de Open Universiteit Nederland en volgde de opleiding Filosofie Oost-West. Vanaf 1970 werkte zij als freelance journaliste voor diverse kranten en tijdschriften. In 2004 won zij de essayprijs van de faculteit Cultuurwetenschappen en het tijdschrift LOCUS van de Open Universiteit Nederland.

Weerbarstig erfgoed – Sieth Delhaas (2012) boekrecensie

Drs. J.L.A. Versteijnen

De journaliste en cultuurhistorica beschrijft een project in Kenia, waarin al meer dan 1500 weduwen uit Kenia de kans krijgen een zelfstandig bestaan op te bouwen, in plaats van vererfd te worden aan de schoonfamilie, zoals traditioneel gebruikelijk.

Aan bod komen vragen naar de bron van deze traditie, of kolonialisme en slavernijgeschiedenis een rol spelen, wat de motieven zijn van deze weduwen zich aan deze traditie te onttrekken, en vooral, op welke problemen ze daarbij moeten rekenen?

Het boek combineert een schets van de grote historische lijn met veel aandacht voor het concrete, de details.

Veel achtergrondinformatie, goed geschreven, maar soms ook wel langdradig.
Met uitgebreide literatuuropgave.

‘Openhartige portretten van vrouwen die zich jarenlang met grote moed en vasthoudendheid verzetten tegen de druk van de familie.’

MyWorld

‘Een epos over het Luo volk, gericht op de verbetering van de positie van vrouwen in Kenia.’

Friesch Dagblad

‘Een bijzonder rijk en goedgeschreven boek.’

Hennie Burggraaf, NCRV-gids

‘Een moedgevend boek.’

VolZin

Vrouwen van dagen – Sieth Delhaas (1999) boekrecensie

Verhalen en uitspraken over welzijn, relaties, materiële zaken, inspiratie en spiritualiteit

Mw. drs. M.H. Langelaan

NBD | Biblion recensie

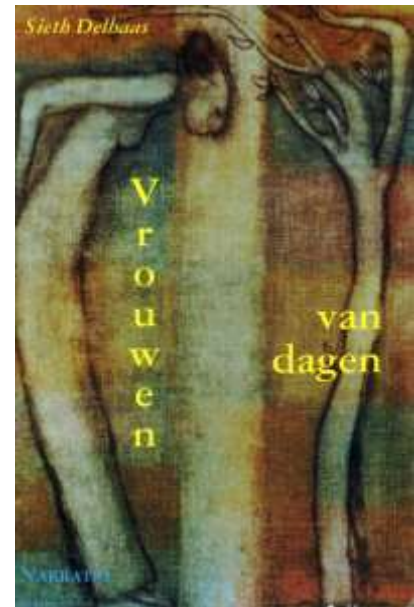
Centraal thema in dit boek is de vraag hoe vrouwen kritisch oud kunnen worden in een tijd dat vergrijzing meer en meer als maatschappelijk probleem wordt gezien.

De auteur vertegenwoordigt de werkgroep “Overleven door vriendinnen”, een groep van negen vrouwen die actief deelnamen aan de tweede feministische golf in de jaren zestig en zeventig.

Sinds begin jaren negentig discussiëren zij over thema’s die met ouder worden te maken hebben zoals het verleden onder ogen zien, omgaan met teleurstellingen en tegenslagen, gezondheid, mobiliteit, alleen of met partner oud worden, dialoog met jongeren, oma zijn, vrije tijd, geloven, inspiratie, politiek, euthanasie etc.

De uitkomsten van de discussies legden zij – met hulp van een sociaal gerontoloog – in de vorm van een enquête voor aan 115 vrouwen van 60 tot 88 jaar, vrouwen uit hun eigen omgeving die zij in staat achtten om kritisch naar het (eigen) ouder worden te kijken.

Vanwege de grote rijkdom aan ervaringsgegevens interessant boek dat herkenning en steun kan bieden aan kritisch ingestelde, ouder wordende vrouwen.

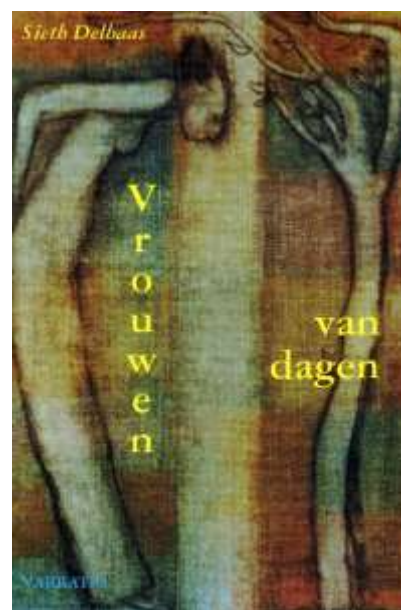
Als feministe kritisch oud worden – Sieth Delhaas (1999) boekrecensie

Trouw, 07-07-1999

Jan Greven

Hoe wordt een mens kritisch oud? Of blijft er bij ouderdom weinig van een kritische levensinstelling over? Immers afhankelijkheid, en daar komt ouderdom toch menigmaal op neer, is geen goede basis voor kritische stellingnames.

Op het eerste gezicht verbaast het dan ook niet dat de bezinning op oud worden van een kritisch feministische vrouwengroep in Sieth Delhaas' boek *Vrouwen van dagen* nogal somber, om niet te zeggen klagerig, begint. Het mooiste ligt achter hen, wat wacht is de neergang, zo vrezen ze. Bovendien hebben ze weliswaar veel aan het feminisme gehad, ontlenen ze er nog dagelijks een onafhankelijke, kritische instelling aan, hebben ze er de kracht en inspiratie van de omgang met gelijk georiënteerde vrouwen aan te danken, maar lopen ze toch niet meer warm voor de thema's waar ze een levensfase eerder door gebiologeerd waren.

“Ja gek hè?”, merkt iemand in een van de werkgroepsgesprekken op, “het praten over Sara en al die bijbelse vrouwen. Ik vind me er niet meer over op... Er ligt meer de vraag: wat betekent die bijbel überhaupt voor me.” Boeken over bijbelse vrouwen heeft ze weggegeven aan een predikante in Suriname. Wellicht in de verwachting dat daar alles toch zo'n vijftien jaar later gebeurt.

Bovengenoemde werkgroep noemde zichzelf ‘Overleven door vriendinnen’; ze bestond uit negen vrouwen (een van hen deed wel mee, maar ondertekende niet het voorwoord; over de redenen daarvoor heb ik geen uitsluitsel kunnen vinden). Ze kwamen vanaf 1993 bij elkaar en ze spraken er over uiteenlopende thema's: welzijn, werk, materiële situatie, sociaal netwerk, normen en waarden - alles toegespitst op ouder worden. Om de thematiek wat breder aan de orde te stellen, voegden ze er een enquête onder vrouwen uit de eigen kennissenkring aan toe.

De vrouwen zijn eerlijk en laten het achterste van hun tong zien. Dat maakt het boek interessant, want de vrouwen zijn zelf interessant en op bepaalde punten uitgesproken wijs.

Allen zijn afkomstig uit een traditioneel, verzuild, kerkelijk milieu. In de jaren zeventig ontdekten ze, daarbij geïnspireerd door feminisme en feministische theologie, nieuwe levensoriëntaties. Voor sommigen betekende dat diepgaande veranderingen in hun privéleven. Echtscheiding, alleen opnieuw beginnen, vaak met een gevoel van bevrijding. Voor anderen veranderde er in de privésfeer weinig, maar des te meer in de visie op vrouw-zijn, kerk en God.

Na het verlies van de zuil-georiënteerde morele en geloofszekerheden uit hun jeugd, zijn ze langzamerhand ook de zekerheden van het feministisch geloof kwijt. Daardoor staan ze

‘zonder grote verhalen’, postmodern, in de huidige tijd met in handen alleen hun feministische instelling, hun opgebouwde levenswijsheid en, niet te vergeten, hun in tegenspoed verkregen taatheid.

Ze zijn eigenlijk alleen klagerig als het gaat over de toekomst en wat hen mogelijk aan verval, verlies en afbraak van krachten te wachten staat. En dat is bij nader inzien toch opvallend, omdat ze in het heden onverminderd hun mannetje lijken te staan (als ik me deze non-feministische uitdrukking mag permitteren), zoals ze dat ook in het verleden gedaan hebben.

Zou het feminisme dan toch meer iets zijn voor zelfstandige, krachtig in het leven staande types, die tegen niemand dankuwel hoeven zeggen? Daar komt bij, tenminste dat lees ik tussen de regels door, dat de vrouwen in het algemeen sterker lijken in het geven dan in het ontvangen.

Daardoor worden ze, bij alle feministische kracht en zekerheden, ook kwetsbaar. Dat maakt ze sympathiek. Sommigen zou je een beetje meer ‘komt tijd, komt raad’-mentaliteit toewensen. Het leven zou er meer ontspannen van kunnen worden.

Het boek begint met een in 1994 geschreven persoonlijk levensbericht en eindigt met een zelfde bericht uit 1998. Tussen die jaren liggen de gesprekken. Het is jammer dat redacteur Sieth Delhaas, in haar nabeschouwing niet heeft gekozen voor een analyse van de veranderingen en verschuivingen in die vier jaar. In plaats daarvan breekt ze een lans voor het denken van de Amerikaanse filosofe Martha Nussbaum, wier filosofie ze kort, te kort, bespreekt. Nussbaum is volgens Delhaas een geweldige gids bij het kritisch ouder worden, omdat ze stelt, dat algemene regels niet passen bij de realiteit van het bestaan. Terwijl de vrouwen van de werkgroep juist zijn opgegroeid onder de dwang van algemene regels. Geleidelijk, en onder invloed van het feminisme, hebben ze zich daarvan bevrijd en een eigen levensoriëntatie samengesteld op basis van hun levenservaringen. Het boek van de werkgroep getuigt daar overvloedig van.

Waarom dat dan niet aan het eind van het boek geconstateerd en op eigen kracht een aantal conclusies getrokken? Waarom dan toch weer voor anker bij een autoriteit, al is het dit keer een vrouwelijke filosoof, die op deze wijze haar zegen lijkt te moeten geven aan de wijze waarop de werkgroep-vrouwen het leven tegemoet treden? Terwijl ze bladzij na bladzij hebben aangetoond zeer goed hun eigen levensbeschouwelijke boontjes te kunnen doppen. Toch behoefte aan een autoriteit?

Feministisch oud worden (1998)

Trouw, 15-10-1998

ANP

De feministisch theologe Sieth Delhaas (62) wil ‘voor geen goud’ een dominee bij haar uitvaart. Veel vrouwen zitten met dat probleem. Zij zijn religieus en willen religieus begraven worden. Maar ze willen beslist niet dat er dingen gezegd worden waar ze niet achter kunnen staan.

Delhaas zegt dit in een vraaggesprek in het blad OecuMenens. De laatste jaren werkt zij in een groep van negen vrouwen aan een project over feministisch ouder worden.

Doordat feministische vrouwen in het leven andere keuzes maakten, zijn ze vaak vrienden en familieleden kwijtgeraakt. Daardoor heb je bij het ouder worden andere vrouwen die dezelfde keuzes maakten hard nodig, aldus Delhaas. “Als wij oud worden, willen wij feministisch oud worden. Wij weigeren om alles waar we voor knokten, zomaar neer te leggen. Hoe kun je elkaar ondersteunen om je principes staande te houden?”

Uit solidariteit met drie van haar kinderen die nooit naar de kerk gaan, besloot Delhaas ruim twee jaar geleden ook niet meer te gaan. “Om te kijken hoe het voelt, om mezelf de ruimte te geven erover na te denken.” Daarmee viel de plaats weg waar je spiritueel kunt wonen. Dat had ook als gevolg dat de afscheidsliturgie niet langs gebaande paden zal zijn.

Hoe doe je het dan wel? De kinderen zijn van die traditie vervreemd. Het gesprek daarover verliep met grote aarzeling. Moet ik dat zelf op papier zetten? Uit de enquête, die zij heeft gehouden, bleek dat slechts een handjevol vrouwen daar iets voor heeft geregeld.

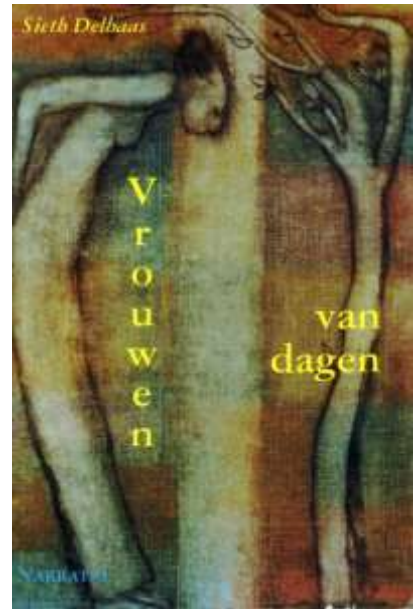
Feministisch ouder worden – Sieth Delhaas (1999) boekrecensie

Frieda Pruim

Opzij, 01-05-1999

Feministisch oud worden, hoe doe je dat? Daarover gaat een bijeenkomst op 6 mei in Roermond. Op die dag wordt ook een boek van Sieth Delhaas over dit thema gepresenteerd, gebaseerd op gesprekken die zij voerde met een groep vriendinnen en een enquête onder circa honderd kritische oudere vrouwen.

Vijf jaar lang kwam publiciste en theologe Sieth Delhaas (63) geregeld met acht vriendinnen van tussen de 60 en 80 jaar bij elkaar, die ze in de jaren zeventig had leren kennen in het feministisch theologische circuit. Een belangrijk gespreksonderwerp was in hoeverre je erin slaagt kritisch te blijven met het klimmen der jaren. Daarover legden ze ook een aantal vragen voor aan circa honderd vrouwen met een vergelijkbare (feministische en christelijke) achtergrond, over de thema's feminisme, welzijn, relaties, materiële zaken en spiritualiteit.

Het viel Delhaas vooral op hoe verschillend de verhalen van de vrouwen waren, maar ze ontdekte ook wel enkele grote lijnen: “De meeste vrouwen hebben onder invloed van de feministische theologie de duidelijke dogma’s van het geloof van hun jeugd vaarwel gezegd, maar daar is niets voor in de plaats gekomen, waardoor ze weinig houvast meer hebben. Verder viel me op dat er bij deze groep een gigantische wisseling van partners heeft plaatsgevonden, in een tijd dat dat nog heel ongebruikelijk was en je om die reden met de nek werd aangekeken. De maatschappelijke betrokkenheid van de geënquêteerde vrouwen viel me tegen. Maar daarbij moet je bedenken dat er vrouwen tot 88 jaar zijn ondervraagd, die lang niet allemaal zo gezond zijn als ik. Zij willen nu eindelijk wel eens van hun welverdiende rust gaan genieten.”

Met haar boek *Vrouwen van dagen* wil Delhaas een realistisch beeld van kritische ouder wordende vrouwen laten zien. “We zijn niet allemaal ofwel vitale vrouwen van de wereld ofwel wegwijnende oudjes achter de geraniums.” Op verzoek van haar vriendinnengroep heeft ze geen praktische handreikingen in het boek opgenomen – “vrouwen moeten altijd al zoveel” – maar zelf heeft ze wel veel baat gehad bij het met gelijkgestemden praten over het ouder worden in feministisch perspectief. “Het deed me goed dat sommige geënquêteerde tachtigplussers nog heel uitgesproken waren in hun meningen. Ik denk dat het belangrijk is om elkaar daarin te ondersteunen. Als je een plek hebt waar je af en toe je hart kunt uitstorten, raak je minder snel uitgeblust.”

Sieth Delhaas, *Vrouwen van dagen*, uitgeverij Narriatio, f29,50

Katharina war sehr wichtig, sehr selbstbewusst (1998)

Niederländischen Fernsehteam dreht Film über Luthers Frau und machte gestern auch in Nimbschen Aufnahmen

André Neumann

Grimma Regional, Nimbschen, Dienstagvormittag 22. Juli 1998

Neun Schülerinnen des Gymnasiums St. Augustin im Nonnenkostüm suchen unter dem Schatten eines Baumes Schutz vor der Hitze. Sie warten auf die Kutsche. Wieder einmal soll Katharina von Bora aus dem Kloster fliehen. Die Kutsche aber ist kaputt, von einer anderen muss erst Stroh abgeladen werden. So verrinnt die Zeit, die Mädchen stöhnen: "Wir wollen baden gehen."

Auch Renee Mennes und ihre Crew vom Niederländischen Christlichen Radio- und Televisionsverein (NCRV) warten auf die Kutsche. In der Zwischenzeit filmen sie die Klosterruine, lassen Violet Falkenburg, ein bekanntes Gesicht im niederländischen Fernsehen, durch die Anlage wandeln und dabei die Sätze sprechen:

"Das Leben hinter den Mauern war hart und schwer. Katharina kam wie viele andere Frauen ganz jung ins Kloster... Hier lernte sie lesen und schreiben, was ein Vorteil war, wenn man später einen intellektuellen Mann wie Luther heiratete."

Auf den Spuren von Katharina von Bora dreht das Fernsehteam in Grimma, Wittenberg und Torgau. Der Dokumentarfilm reiht sich ein in die Serie "Langs Heilige Huisjes", etwa: Entlang heiliger Häuser. Keine Geschichten über Kirchen, wie Regisseurin Miriam Boltzen erklärt: "Mit heiligen Häuser meinen wir etwas Spirituelles, was gedanklich wichtig ist für die Menschen." Man drehte zum Beispiel in England über König Arthur, in Frankreich über Zigeuner, in Belgien über einen religiösen Karneval oder in Spanien über die Mauren.

Auf Katharina von Bora wurde Renee Mennes aufmerksam, als sie ein in Holland erschienenes Buch über Luthers spätere Frau gelesen hatte, geschrieben von Sieth Delhaas¹: “Luther ist zu bekannt, über seine Frau wussten wir nichts. Aber Katharina war sehr wichtig, sehr selbstbewusst, ihrer Zeit voraus, sehr emanzipiert.

Wir fragen uns auch, ob sie ein Vorbild für die Frauen hier nach der Wende sein könnte, ob das Land hier nicht nur wirtschaftlich, sondern auch geistig im Aufbruch ist, und ob Katharina etwas damit zu tun hat. Deswegen soll der Film, nicht nur die Historie zeigen, sondern auch die Verbindung zur Gegenwart suchen.”

Sieth Delhaas im Gespräch mit neun Schülerinnen des Gymnasiums St. Augustin im Nonnenkostüm

Bald kommt Torsten Müller mit seinen Leuten vom Reiterhof Westend Village, bringt zwei Pferde und die nötige Ausrüstung mit. Die schon etwas klapprige Kutsche vom Hof des Klostersgutes wird angespannt, Beate Pannicke lenkt sie mit sicherer Hand. Das ist auch nötig, denn es steigen noch neun Nonnen und ein Kameramann zu ihr auf die Kutsche, die dann mehrere Runden vor der Ruine drehen muss für die 25 Minuten Film, verrät Renee Mennes, werden immerhin zehn bis zwölf Tapes zu je vierzig Minuten aufgenommen. Hier in Nimbschen müssen gleich zwei Szenen in die Kasten: Die Flucht aus dem Kloster und die Flucht vor der Pest aus Wittenberg.

Es geht nur um Katharina in diesem Film, betont Redakteurin Mennes. Aus ihren und den Worten der Buchautorin, die ebenfalls mit nach Grimma gekommen ist, klingt unverkennbar Achtung vor dieser Frau.

“Bestimmt”, meint Renee Mennes, “wäre die Geschichte anders verlaufen, hatte Luther Katharina nicht geheiratet.”

---

¹ [Katharina-von-Bora-1499-1552-eine-protestantische-Nonne-sieth-delhaas](#)

7 portretten van domina's (1997) boekpresentatie

Sieth Delhaas

Emmaus Priorij te Maarssen, 20 september 1997

Geachte

- Mevrouw ds. Anneke Feikema
- Mevrouw ds. Joanne Klink
- Mevrouw ds. Bé Ruys

Lieve vriendinnen en vrienden,

Hartelijk welkom en dank dat u gekomen bent.

Ik ben er de laatste maanden, toen het gereed komen van het boek *7 portretten van domina's* in zicht kwam, steeds van uitgegaan dat alle zeven geportretteerde vrouwen bij de presentatie aanwezig zouden zijn. Jammer genoeg is de werkelijkheid van vandaag anders.

Misschien is mijn verwachting eenvoudig onrealistisch geweest. Het gaat tenslotte om vrouwen, geboren tussen 1910 en 1924. Mag je dan als vanzelfsprekend op hun aanwezigheid rekenen?

In elk geval is de oudste er wel. Domina Joanne Feikema, geboren in 1910. Ds. Tineke den Herder hoopte een maand geleden nog hier te kunnen zijn. Haar dokter heeft haar echter het reizen vanwege haar gezondheid ontraden. Mevrouw Freddy den Herder, haar schoondochter, die vanmiddag namens haar aanwezig zou zijn, is aangereden en dominee den Herder heeft haar vanochtend af moeten melden.

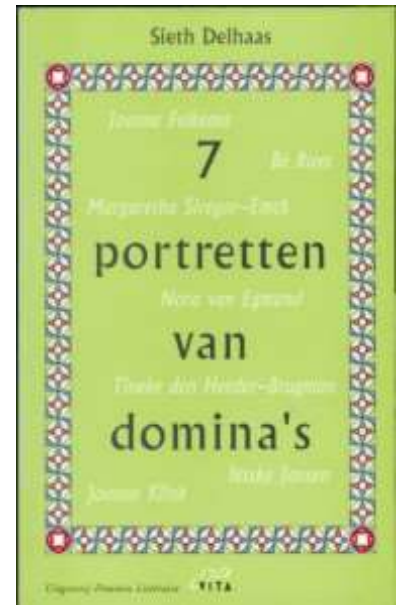
Dominee ledske Jansen is deze maand vertrokken voor een wereldreis; dominee Siregar-Emck is voor enkele maanden naar Sumatra, waar haar echtgenoot al sinds de jaren zeventig woont; dominee Nora van Egmond is op vakantie in het buitenland.

Hun afwezigheid is zowel jammer voor hen als voor ons. Ik had de dominas vooral graag aan elkaar voorgesteld. Want zij kennen elkaar persoonlijk niet of nauwelijks.

Blij ben ik dat nu eindelijk de portretten uit mijn handen overgaan naar die van de lezeressen en lezers.

De kiem voor het boek is lang geleden gelegd. Ergens in de eerste helft van de jaren tachtig. Professor Catharina Halkes gaf toen aan de Universiteit in Nijmegen colleges *Seksualiteit en sacraliteit*. Tijdens een van deze colleges vroeg ze zich af wie de geschiedenis van de vrouwen zou vastleggen die vlak voor ons, dus in de tijd vlak voor en na de Tweede Wereldoorlog als theologes hun plek probeerden te veroveren in het kerkelijk veld. Haar opmerking heeft me niet meer losgelaten.

In 1990 ben ik begonnen haar vraag van een antwoord te voorzien.

Eindelijk kunnen de portretten uit mijn handen overgaan en zelf weer geschiedenis worden. Het schrijfproces heeft lang geduurd. Het was weerbarstig materiaal. Niet dat de dominas weerbarstig waren. Eerder had ik moeite de juiste vorm te vinden waarin ik hun verhalen zou gieten.

Het zijn uiteindelijk portretten geworden.

Zeven portretten van domina's.

Zeven: een heilig getal in de joods christelijke traditie.

Domina's. Een woord dat wij zelden horen. Een woord dat de meeste mensen buiten kerkelijke kringen niet kennen. Is het de vrouw van een dominee? vraagt men soms als ik over mijn *domina's-boek* sprak. Want zo heb ik het al die jaren genoemd. Ik werkte aan mijn *domina's-boek* sprak.

Domina. Zo zullen de vrouwelijke theologes of predikanten zichzelf nooit noemen. Toch heb ik mijn geportretteerden *domina's* genoemd. Ik wilde deze vrouwen duidelijk onderscheiden van de mannelijke collega's die in haar tijd verre in de meerderheid waren. Mannelijke collega's die in die tijd als enigen het formele recht hadden over de studie en het ambt van deze vrouwen te beslissen.

Ik wil met het woord *domina* haar uitzonderlijkheid onderstrepen.

Portretten. Door portretten van deze vrouwelijke theologes te schrijven heb ik mezelf wat meer speelruimte gegeven om haar contouren scherp en helder uit te beelden tegen de achtergrond van haar tijd. Of me dat gelukt is mogen de lezeressen en lezers beoordelen. De betekenis van het Latijnse grondwoord: *protahere*, dat betekent *aan het licht brengen*, geeft duidelijker mijn bedoeling aan. Ik heb hen en hun leven aan het licht willen brengen. Om niet vergeten te worden als vertegenwoordigsters van een speciale generatie.

Vrouwen die de weg gebaad hebben naar de officiële erkenning van de vrouw-in-het-ambt in de grote protestantse kerken. En vrouwen die, al waren ze in de vrijzinnige protestantse kerken wél tot het ambt toegelaten, hun mogelijkheden, omdat ze vrouw waren, evengoed zagen beperkt.

Toen dominee Tineke den Herder mij vanochtend vanuit het Zeeuwse Oostburg belde om me sterkte te wensen voor vanmiddag benadrukte ze nog eens: Als ik er nog aan terugdenk zou ik die kerels wel ik weet niet wat kunnen doen. Ik heb er toch zón last van gehad.

De vrouwen die ik heb geportretteerd behoren tot de zogenaamde stille generatie. De generatie voorafgaand aan de protestgeneratie van de jaren zestig en zeventig. Wat deze laatste generaties met veel lawaai naar buiten brachten, was meestal in stilte voorbereid door de mensen in de generaties daarvoor. Mannen én vrouwen. Ik vond het nodig – voordat zij uit de tijd zouden raken – hun verhaal en hun kijk op hun leven en tijd te laten vertellen. Hun verhalen op te schrijven en vast te leggen. Voor later. Hen op te nemen in de kerkgeschiedenis. In de cultuurgeschiedenis en in de vrouwengeschiedenis.

Voor mij zit er in de vorm van het portret nog een dimensie. Als men over een mens als portret spreekt, bedoelt men daarmee een lastig mens. Van Dale laat aan die definitie de toevoeging minachtend voorafgaan. Ik durf er aan toe te voegen dat deze zegswijze doorgaans alleen wordt gebruikt als de betreffende persoon een vrouw is.

Die betekenis hebben de zeven portretten ook. Door haar geschiedenis vast te leggen zullen deze portretten blijven opspelen.

De portretten die ik heb geschreven zijn in het algemeen niet complimenteuz in de richting van kerkleden en de kerkleiding, levend en werkend in de tijd waarin deze vrouwen studeerden en haar plek als voorgangster probeerden in te nemen. De keuze voor het woord *portretten* is in deze zin ook als geuzennaam bedoeld.

Ik ben blij dat de portretten er liggen. Ik heb er met vreugde aan gewerkt. Ik ben dankbaar voor het vertrouwen dat de zeven domina's mij hebben geschonken. Ze hebben mij – als totaal onbekende – gesprekspartner veel uit hun leven toevertrouwd.

Ik ben hen ook dankbaar dat ze in leven gebleven zijn. Dat is natuurlijk een zeer gesecculariseerde opmerking, ik laat haar toch staan. Dat is mijn grootste angst geweest tijdens mijn werk dat één van de domina's voor het uitkomen van dit boek zou overlijden.

Gelukkig zijn ze in leven. In het algemeen nog zeer gezond, nog midden in het leven staand ook. Voor mij voorbeeldvrouwen om tot op hoge leeftijd het leven te genieten.

De uitgeefster dank ik voor de zorg die zij aan de uitvoering van het boek heeft besteed. En de fotografe voor de zorgvuldig genomen foto's.

Ik nodig u nu uit te doen wat ds. Lenie van Reijendam-Beek aan het slot van haar voorwoord in mijn boek schrijft: Lees maar wat er staat.

Overhandiging van 7 portretten van domina's aan:

- ds. Joanne Ph. Feikema
- ds. Joanne Klink
- ds. Bé Ruys

7 portretten van domina's – Sieth Delhaas (1997) boekrecensie

Drs. M. van der Grijn

Biblion recensie

De publiciste en theologe Sieth Delhaas portretteert zeven vrouwen (geboren tussen 1910 en 1924) die als predikant in een kerkelijke gemeente (respectievelijk Remonstrantse Broederschap, Evangelisch Lutherse Kerk, Nederlandse Hervormde Kerk, Doopsgezinde Kerk, Gereformeerde Kerken in Nederland, Nederlandse Protestantse Bond) hebben gewerkt.

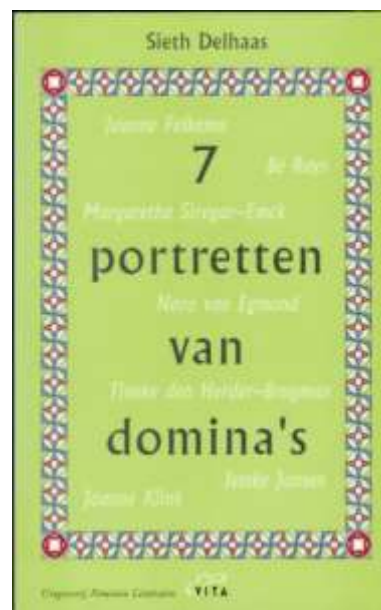
Het is boeiend en navrant tegelijk om te lezen wat deze vrouwen te verduren hadden in een tijd, waarin in nagenoeg geen enkele kerk het ambt voor haar openstond.

Ook de Tweede Wereldoorlog had grote invloed op het leven van deze vrouwen.

Interessant is te zien dat vergelijkbare situaties soms heel anders beleefd worden.

Het is een verdienste van de auteur dat zij vrouwen van deze generatie, die toch de spits hebben afgebeten, voor het voetlicht heeft gebracht.

Met zwart-witportretten van de besproken predikantes.

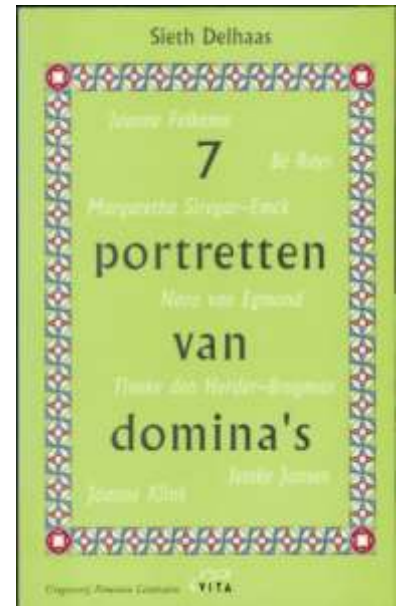
‘Toch is de prijs niet te hoog geweest’ – Sieth Delhaas (1997) boekrecensie

Cokky van Limpt

Trouw, januari 1997

In haar pas verschenen boek ‘7 portretten van domina’s’ beschrijft publiciste/theologe Sieth Delhaas de levensloop van zeven vrouwen, geboren tussen 1910 en 1924. Alle zeven hebben theologie gestudeerd en zijn predikant geworden, in een tijd waarin dat beroep uitsluitend voor mannen leek weggelegd. Voor de een was de weg om dat ideaal te bereiken vele malen zwaarder dan voor de ander. Verschillen tussen kerkgenootschappen en plaatselijke omstandigheden in gemeenten speelden daarbij een rol.

Het is nu nauwelijks meer voor te stellen dat dertig jaar geleden in de hervormde en gereformeerde kerken vrouwen nog geen predikant ‘in volle rechten’ konden worden - dat wil zeggen inclusief de bevoegdheid de sacramenten te bedienen. Moest er een kind gedoopt of Avondmaal gevierd, dan was de vrouwelijke dominee gehouden een mannelijke collega te vragen om deze sacramentele handelingen te verrichten. Volledige rechten werden de hervormde domina’s pas in 1968 toegekend, hun gereformeerde collega’s nog een jaartje later. Volgens Lenie van Reijendam-Beek, die bij het boek het voorwoord schreef, zou zonder de geportretteerde pioniersters de dominee van 1997 een andere figuur zijn geweest: “Ze werkten binnen de grenzen van het mogelijke en hielpen de grenzen verleggen.”

Oase

Vergeleken met de hervormde en gereformeerde kerken was de vrijzinnigheid voor vrouwen een oase: in de doopsgezinde kerk werd in 1911 Annie Zernike in het ambt bevestigd, in 1918 ds. W.F. Rappold bij de remonstranten en in 1926 ds. L.C. Dufour bij de lutheranen. Hier bleek men in het ambt ‘niets verhevens te zien’ en toonde men zich ‘verheugd met het vrouwelijke element onder de voorgangers’.

Toch heeft Delhaas ook de vrijzinnige hoek in haar portrettengalerij betrokken, vanwege de werking van de wet op de remmende voorsprong. Juist wanneer er over de positie van de vrouw niet meer hoeft te worden gesproken, omdat alles immers is ‘geregeld’, is, aldus Delhaas “de macht van de vanzelfsprekendheid ten aanzien van taalgebruik, mensbeelden, godsbeelden en de verdeling van werkzaamheden groot. Het gevolg is dat deze gelijkwaardigheid (tussen man en vrouw) in taal, theologie en beleid niet tot uitdrukking komt.”

Het meest schrijnende portret uit Delhaas’ galerij is voor een belangrijk deel opgetekend in die vrijzinnige hoek. Joanne Ph. Feikema (*1910), wier kerkelijke carrière in de NPB

(Nederlandse Protestanten Bond) 26 jaar geleden eindigde, wil nu nog niet dat de namen van haar oorspronkelijke kerk en de NPB-gemeente die ze diende, worden vermeld - om anderen met haar verhaal niet te schaden.

‘Dat was toen gewoon...’ heeft Delhaas het hoofdstuk over Feikema heel toepasselijk genoemd. Allereerst moest Joanne Feikema zich losworstelen uit een milieu waarin dames ‘jours’ hielden en alleen ‘vrouw van, dochter van’ of ‘familie van’ waren. Over de man/vrouwverhouding leerde haar moeder haar uitdrukkelijk dat de vrouw altijd moet geven en dat de man neemt.

Na de lagere school was het de bedoeling dat Joanne naar kostschool ging, maar daar was geen geld voor. De HBS was te ‘ruw’ voor meisjes, voor de mulo was ze te goed, dus ging ze naar het gymnasium. Daarna kozen haar ouders de rechtenstudie voor haar. Ook dat was heel gewoon, dat je ouders de studierichting voor je kozen. Maar dat recht vond ze vreselijk. “Daar leerde je bijvoorbeeld dat getrouwde vrouwen en krankzinnigen handelingsonbekwaam waren. Bovendien mochten vrouwen geen rechter worden.”

Na haar kandidaats stopte ze met de studie. Van 1933 tot 1938 deed ze, zonder betaling, de correspondentie van de Internationale school voor wijsbegeerte. Haar mannelijke opvolger kreeg wél een salaris. Daarna werkte ze een aantal jaren in de Economische historische bibliotheek, voor een hongerloontje - ze kreeg niet alleen minder betaald dan een man maar ook minder dan een getrouwde vrouw. Op ongetrouwde vrouwen werd in die tijd zeer neergekeken.

Toen Feikema vijfendertig was besloot ze theologie te gaan studeren. Daarvoor moest ze eerst het alpha-examen geschiedenis, Grieks en Latijn doen. Een naburige dominee gaf opbeurend commentaar: ‘Dat kun jij niet meer op jouw leeftijd.’

Ook tijdens haar studie werd zij ‘afgerekend’ op haar leeftijd. Na haar alpha-examen, dat ze goed had gehaald, moest ze eerst vergelijkend examen doen voor het seminarie van haar kerk (waarvan ze de naam niet wil noemen). Er was zo vlak na de oorlog een grote behoefte aan predikanten. Mannen die al wat ouder waren konden met een beetje Latijn en Grieks eigenlijk direct dominee worden. In 1945 arriveerden er ook zeven meisjes. De meisjes moesten, anders dan de mannen dus, een vergelijkend examen doen. Vier werden er toegelaten tot het seminarie, Feikema niet. Bij de afwijzing was aangetekend: niet op grond van uw examen maar op grond van uw leeftijd. Een professor die zij om nadere argumentatie vroeg, zei: ‘een vrouw op uw leeftijd studeert niet meer zo goed’. Jaren later is Feikema erachter gekomen dat zij met haar cijfers voor dat bewuste examen op alle punten ver boven de anderen uitstak.

Ze verkaste naar de Stedelijke Universiteit in Amsterdam waar net een theologische faculteit was gestart en voltooide daar haar studie. Een beroep in haar eigen kerk zou ze nooit krijgen - haar werd duidelijk gemaakt dat ze daarvoor inmiddels ‘te oud’ was - maar een preekbevoegdheid heeft zij met de doctoraalbul in haar zak, nog wel weten los te peuteren. Een ‘noodbevoegdheid’ heette dat. Daarmee heeft ze gesolliciteerd bij de Nederlandse Protestantenbond, die haar heeft aangenomen.

Maar ook de vrijzinnigen van de NPB, althans diegenen met wie Feikema te maken kreeg, wisten hoe ze een domina moesten discrimineren. Zo zei de toenmalige algemeen secretaris van de NPB bij zijn afscheid tegen haar: ‘Je hebt het ver gebracht voor iemand die door het

seminarie is afgewezen.’ Het predikantschap bracht haar voldoening en vreugde, maar haar arbeidsvoorwaarden waren slecht. Ze was in haar gemeente aangenomen voor de halve tijd, maar kreeg een contract voor de volle tijd, terwijl het salaris was gehalveerd en volgens het contract ook niet verhoogd mocht worden.

Geheime inkomsten

Ook kreeg zij te horen dat er geen pensioenfonds voor haar was: ‘Je kunt niet terecht bij het pensioenfonds van je eigen kerk en je kunt nergens terecht.’ Later bleek dat er wél een pensioenfonds was, maar toen was het te laat voor Feikema. Van haar salaris van 4.000 gulden per jaar (1959) moest ze een lijfrente afsluiten, waarvan ze later maar 1.000 gulden per jaar zou krijgen.

Ook trof ze het niet met het bestuur van haar eigen gemeente. Het landelijke hoofdbestuur gaf aanwijzingen om de salarissen van de predikanten te verhogen, maar haar gemeente legde die naast zich neer. Feikema kreeg een keer een oproep van de belastinginspectie omdat die zich afvroeg of ze haar verdiensten wel behoorlijk opgaf. “Of ik geen geheime inkomsten had, ‘want hier kan een mens niet van leven’.” Protesten bij de penningmeester van het hoofdbestuur mochten niet baten, want de bestuursvoorzitter van haar gemeente, die inmiddels ook in het landelijke bestuur zat, was toch ‘zo’n bijzonder mens’.

Tot overmaat van ramp kreeg zij ook nog eens haar ontslag aangezegd op haar zestigste jaar, zonder overbruggingsuitkering tot haar vijfenzestigste en zonder pensioen. De reden: ze zou in de gemeente hebben geklaagd over haar lage salaris. Dat was niet waar. Een paar gemeenteleden hadden een methode gevonden haar salaris uit te rekenen en waren uit eigen beweging gaan protesteren bij het bestuur, dat op zijn beurt maar één conclusie wist te trekken: Feikema heeft geklaagd. Dankzij de hulp van een collega, die tevens jurist was, ging deze bestuurs-vlieger niet op, maar de spanningen waren Feikema uiteindelijk te veel geworden. Haar gezondheid liet haar in de steek en ze besloot zelf ontslag te nemen. Als voorwaarde stelde ze een uitkering ter hoogte van de AOW-premies plus 1.000 gulden per jaar.

Op haar tweeënzestigste zocht ze nog eens contact met het hoofdbestuur van de NPB met het verzoek haar voor de laatste drie jaar nog te introduceren in het pensioenfonds. Ze moest een lijst maken van het salaris dat ze had verdiend in de twaalf jaar dat ze predikante was geweest. Eindelijk kwamen de cijfers boven tafel. Volgens Feikema zijn ze zich kapot geschrokken. Een vertegenwoordiger van het hoofdbestuur is met een grote bos bloemen naar haar toegekomen om haar te vertellen dat ze tot haar vijfenzestigste een uitkering zou krijgen van 1.800 gulden per jaar. Die jaarlijkse uitkering heeft ze toen onmiddellijk in het pensioenfonds gestort.

En toch, vindt zij zelf, is de prijs niet te hoog geweest voor zegge en schrijve twaalf jaar predikantschap. “Dat is het zeker waard geweest. Het geld was dramatisch, maar ik heb veel mensen kunnen helpen.”

Delhaas’ boek bevat ook vrolijker portretten. Dat van Ietske Jansen (*1922) bijvoorbeeld, die in het vrijzinnige Noord-Holland, dat kerkelijk gezien ‘gedaante noch heertelijkheid’ had en waarvoor mannen hun neus optrokken, met veel arbeidsvreugde hervormd predikante is geweest. En dat van dr. Joanne Klink (*1918), die na een periode als remonstrants predikante

is gaan schrijven, eerst de beroemde 'kinderbijbel van Klink', daarna over kinderen en geloven en weer later over de uitdagingen waarvoor 'de nieuwe ontdekkingen in mens en kosmos' geloof en godsdienst stellen.

Ook Bé Ruys (*1917), Tineke den Herder-Brugman (*1913), Margaretha Siregar-Emck (*1924) en Nora van Egmond (*1922), die als eerste vrouw binnen de gereformeerde kerken is beroepen in het ambt van predikant, sieren de portrettengalerij van Sieth Delhaas.

Haar stijl is niet altijd vloeiend, maar met dit boek heeft Delhaas een bijzonder stukje kerkgeschiedenis aan de vergetelheid ontrukkt, met de vrouw in de hoofdrol.

Noem 't voor mijn part God – Sieth Delhaas (1993) boekrecensie

J.M. van der Lans

Biblion recensie

Dit boek vormt de neerslag van gesprekken met 12 mannen en vrouwen, in leeftijd variërend van 17 tot 39 jaar, over de manier waarop zij zin geven aan hun leven en over de plaats dit godsdienst daarbij inneemt.

De personen, die aan het woord komen, verschillen in veel opzichten van elkaar: in opleiding, beroep, afkomst. Wat zij gemeenschappelijk hebben, is hun christelijke opvoeding (katholiek of protestant) en het feit dat zij min of meer afstand genomen hebben van de kerk, maar toch aan christelijke waarden inspiratie blijven ontleen.

De manier waarop de gesprekken bewerkt zijn, met weglating van door de auteur gestelde vragen, levert een reeks boeiende portretten.

Het boek lijkt geschikt als discussiemateriaal in kerkelijke gesprekskringen en bij levensbeschouwelijke vorming.

De auteur publiceerde deze gesprekken eerder in een reeks afleveringen van het tijdschrift De Bazuin.

Tsougestin in Minsk – Sieth Delhaas (1993) boekrecensie

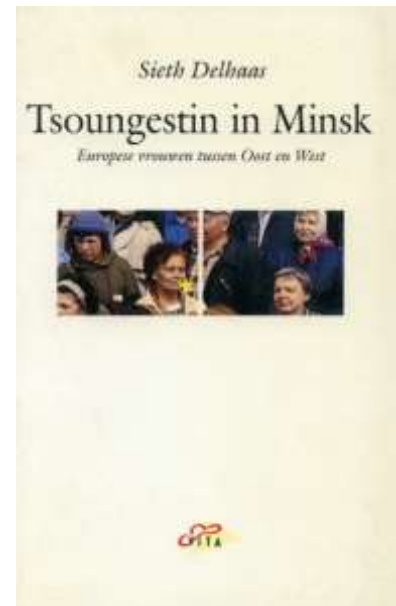
Drs. M. Poelstra

Biblion recensie

De Nederlandse feministisch theologe Sieth Delhaas maakte in juni 1991 een zevendaagse reis naar Minsk met een groep Duitse vrouwen.

Haar verslag concentreert zich niet alleen op de pogingen de Russisch-Duitse verhoudingen te normaliseren, maar ook op de weinig benijdenswaardige positie van de Russische vrouw en op de gevolgen van Tsjernobyl.

Een sterk persoonlijk gekleurd verslag, waarin ook de relaties binnen het reisgezelschap een symbolische waarde krijgen.

Tsougustin in Minsk (1993), boekpresentatie

Sieth Delhaas

Vrijdag 24 september 1993 in de Azijnfabriek te 's-Hertogenbosch

Geachte, beste, lieve genodigden,

Van heinde en ver bent u gekomen om de presentatie van mijn jongste boek mee te maken. Het is heerlijk om dit na honderden uren eenzaam zwoegen samen met u te vieren. Welkom en van harte!

Nog maar net ben ik bekomen van de verrassing over de omslag. Ik had hem nog niet eerder gezien. Een omslag dit boek waardig. En de titel. Mensen die me na de uitnodiging belden begonnen soms stamelend de titel uit te spreken en vroegen me hoe dat moeilijke eerste woord uit te spreken. Ik wil u die moeite besparen.

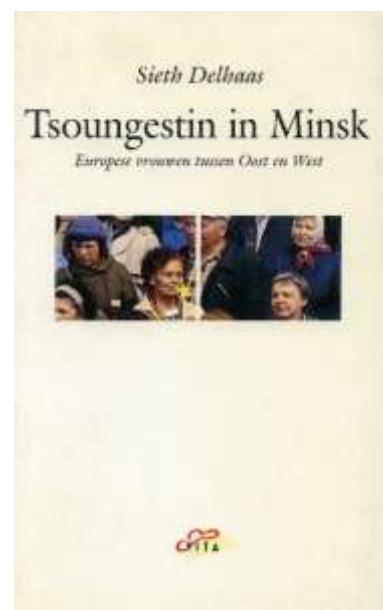
Spreekt u het eenvoudig uit zoals het er staat: Tsougustin. Ik was een buitenstaander als Nederlandse tussen vierhonderd Duitsers op de reis naar Minsk. En buitenstaander in het Duits is Zaungästin. De fonetische weergave daarvan maakt een woord dat wel wat weg heeft van iets Russisch, vandaar.

U vraagt zich misschien af: hoe is het mogelijk dat iemand over een bezoekje van één week aan een voor haar totaal onbekend land, een heel boek kan schrijven. Die vraag wordt voor u pas beantwoord als u het boek gelezen hebt. Ik geef daarover dan ook geen opheldering nu.

Toen Martina Heinrichs, mijn reismaatje en ik na die week in Nederland terugkeerden waren we er vol van wat wij zouden kunnen organiseren om contacten te leggen tussen Nederlandse en Wit-Russische mensen. We waren geschokt over wat we hadden gezien en gehoord over de gevolgen van de kernramp in Tsjernobyl. We wilden iets organiseren voor de getroffen kinderen. En we wilden de contacten met enkele studentes vasthouden. Hoe konden we haar uitnodigen en hen iets laten zien van het leven in een democratisch geregeerd land?

Die plannen werden sneller gerealiseerd dan Martina en ik konden bijbenen dankzij de doortastendheid van Tania en Lucia. Voorjaar 1992 kondigden ze al aan dat ze in de zomervakantie zouden komen. Of wij voor werk konden zorgen zodat zij hun eigen reis- en verblijfkosten konden betalen. Ik zal u onze zorgen en topperijen besparen. Maar het bleek al snel dat de goede wil van Martina en mij absoluut onvoldoende waren om twee Russische jonge vrouwen hier verantwoord en verzekerd naar toe te halen. Bovendien stond ik op het punt naar de Verenigde Staten te vertrekken voor EEP-vredespelgrimage. Martina zag geen kans om dit naast haar baan, man en kinderen te regelen.

Waar dominees al niet goed voor zijn. Ik belde mijn vriend les Walpot in Weert, hervormd predikant, die al een aanbod had gedaan voor logies. Hij legde contact met de plaatselijke Rotary, wat er daarna gebeurd is weet ik niet, maar de heer Kühl, lid van de Rotary ter plaatse heeft kans gezien om in een ommezien visa, arbeidsvergunningen, onderdak en nog veel meer te regelen. De stand van zaken is nu dat er druk verkeer is tussen Minsk en Weert

vice versa. Dat de dochter van de familie Kühl al Russisch spreekt en besloten heeft een studie tolk in die taal te beginnen. En dat Tania dit jaar alweer met een collega van het Bibliotheekinstituut in Minsk is terug geweest en dat er een intensieve informatie-uitwisseling is ontstaan tussen de bibliotheken in Weert en Minsk.

Dat is er dus al gerealiseerd zonder dat er nog maar één letter van mijn boek is gelezen.

Daarmee is een stukje gerealiseerd van de gedachte achter dit boek. In een zich hervormend Europa kunnen burgeressen en burgers het contact tussen hun landen, denk ik, niet meer overlaten aan hun overheden alleen. Er gebeuren te ingrijpende dingen die vragen om een brede oriëntatie en heroriëntatie waarbij niemand gemist kan worden. Daarvoor wil dit boek een pleidooi voeren met als voorbeeld de neerslag van de gesprekken, de ontmoetingen en mijn reflecties daarop.

Twee maanden nadat ik terug was, in augustus 1991, vond de coup tegen Michaël Gorbatsjov plaats. Met kloppend hart heb ik naar de beelden in de Moskouse straten gekeken. Wat daar gebeurde ging voor mij niet langer over de Sovjetunie, nee het ging over de toekomst van Tania, van Lucie, van Tarissa en Sabine. Ik had daar vriendinnen. Hun leven kon op het spel staan. Deze dagen beleef ik die spanning opnieuw. Het persoonlijke is wat Rusland betreft voor mij inderdaad politiek geworden.

Het initiatief tot deze reis is genomen door een groep Duitse werkloze academici die het niet langer konden verkroppen dat hun overheid nog steeds haar best doet het verleden te verzwijgen. Deze groep, het internationale Bildungs- und Begegnungswerk uit Dortmund is een voorbeeld van internationaal formaat wat het herstel van relaties tussen volken betreft. Ik hoop dat het navolging vindt.

~~~~~

Lieve Käthie,

Jou heb ik uitgekozen om dit boek aan te bieden. Wat heeft een Nederlandse domina nu te maken met dit boek?

Een paar weken geleden interviewde ik mevrouw van Drimmelen over haar werk in Oost Europa. Op de terugreis na het interview realiseerde ik mij plotseling dat zij in feite het begin en een telkens terugkerende schakel is geweest tussen mijn contacten met Oost- en Midden-Europese mensen. In maart 1976, ik was toen eindredacteur van een kerkblad van de classes Zutphen en Doetinchem, interviewde ik haar. Zij onderhield toen al vanaf 1968 namens de Hervormde en Gereformeerde Kerken in Nederland contacten met kerken in Roemenië, Bulgarije, Joegoslavië, Hongarije, Tsjechoslowakije en Polen.

Van haar hoorde ik voor het eerst hoe christenen in Oost-Europa - achter wat wij toen het ijzeren gordijn noemden – leefden. Het was een ander verhaal dan wij doorgaans te horen krijgen uit de pers.

Jaren later, in 1983 herinnerde ik mij haar toen ik contacten in de DDR zocht toen ik bezig was aan mijn boek over Katharina von Bora. Ze bezorgde me het adres van een Lutherse predikant en kerkhistoricus die mij alle plekken waar Luther en Katharina hadden geleefd, heeft laten zien. Weer jaren later, in 1988, toen ik ging werken voor het Comité Wereldgebedsdag en Tsjechoslowakije in de schijnwerpers stond, nodigde Käthie me mee naar Praag. Daar bracht ze me in contact met Tsjechische vrouwen. Door haar verhalen en haar werk in Oost- en Midden-Europa, gevoegd bij mijn eigen ervaringen ben ik het belang gaan inzien van de contacten tussen burgers hier en daar.

Burgers – en daar ben ik me diep van bewust geweest toen ik oog in oog met hen stond in Minsk – tegen wie onze overheid, en wij dus, de meest vernietigende wapens in stelling heeft gebracht.

Käthie, om twee redenen wil ik jou dit eerste exemplaar aanbieden. Allereerst omdat jij mij de weg gewezen hebt naar vooral de vrouwen in dat andere Europa. Bovendien om jou te eren voor het werk dat je tien jaar lang, van 1968 tot 1977, toen de Koude Oorlog alle verhoudingen nog bevroren hield, en jij tien jaar lang met je autootje door die Oost-Europese landen bent getrokken. Namens de kerken en met ons diaconiegeld. Maar we wisten er nauwelijks iets van.

Ik hoop dat jouw werk en mijn boek bij mogen dragen aan vriendschap tussen volken die decennialang vijanden moesten zijn.

Geen andere handen (1992) – boekpresentatie

Sieth Delhaas

Ned. Hervormde Kerk te 's-Hertogenbosch, zaterdag 14 november 1992

Lieve vriendinnen en vrienden, beste Marcel, beste Ton, lieve kinderen.

Voordat ik iets tegen jullie ga zeggen over het boek dat vandaag verschijnt, en alles wat daarmee samenhangt, wil ik deze kaarsen aansteken.

Jullie, als *Vriendinnende VriendInnen*², waren, toen ik mijn pamflet in oktober 1986 aan jullie begon te schrijven, met z'n twintigen.

Van die twintig zijn er drie overleden: Antoinette van Pinxteren of zoals sommigen haar kennen: zuster Francesco, in mei 1988. In juli van datzelfde jaar overleed Hannie Lamens. Nog maar kort geleden, in juli van dit jaar, stierf Dick Schneider, de man van Jennie.

In diezelfde maand overleed Jeanne van Voorst, één van degenen aan wie ik mijn boek heb opgedragen, de vrouw die Dik en mij op zo'n geweldige manier heeft begeleid in de doolhof van alternatieve geneeswijzen. Door deze kaarsen aan te steken en hun naam te noemen, ook die van Dik, die op 14 november 1987, vandaag alweer vijf jaar geleden, overleed, wil ik de tegenwoordigheid van onze geliefden en vrienden hier in ons midden vorm geven.

Antoinette van Pinxteren, Hannie Lamens, Dick Schneider, Jeanne van Voorst, Dik Krijger.

Jullie waren met z'n twintigen. Vijf vriendInnen ontbreken om andere redenen. Van twee echtparen is de ene zo ernstig ziek of herstellende, dat zij niet aanwezig kunnen zijn: Gerhard en Greet van Dijk en Lies en Peter Sluis. En Suzanne Koster, die ook afwezig moet zijn.

Allereerst wil ik jullie bedanken, dat jullie gehoor hebt gegeven aan mijn verzoek om vanmiddag hier bij elkaar te komen. De onmiddellijke aanleiding is het uitkomen van mijn pamflet in boekvorm. Maar vanmiddag wordt ook gerealiseerd wat Jennie Schneider tijdens de ziekteperiode van Dik, toen jullie mijn pamflet kregen toegestuurd, voorstelde: 'Eigenlijk zouden we allemaal eens bij elkaar moeten komen om te vertellen wat we hieraan beleven.' Dat was toen de toestand van Dik steeds dramatischer werd. Er was toen geen sprake van om dit uit te voeren.

Toen Dik overleden was, had ik niet de moed jullie voor zo'n bijeenkomst uit te nodigen. Ik had dat wel graag gewild, maar diep in mijn hart had ik steeds het gevoel, dat ik – of misschien moet ik zeggen we – wij – hoewel niemand ooit een enkele aanleiding voor het ontstaan van dat gevoel had gegeven – dat wij jullie met onze verhalen over onze ervaringen, hadden overvraagd.

---

² Daly, Mary, *Pure Lust*, p. 379-386 in: *Lust en Gratie*, Herfst 1985

Toen dus mijn boek bijna af was en ik zon op een vormgeving om de uitgave ervan te vieren, dacht ik weer aan het voorstel van Jennie. Ik heb Jennie allereerst gevraagd: in maart jl. en Lous Ossewaarde was erbij: ‘Als ik jullie nu ter gelegenheid van het gereed komen van mijn boek, bij elkaar zou roepen, zou je dat nog steeds zinnig vinden? Is het niet achterhaald? En Jennie was onmiddellijk heel resoluut in haar bevestiging. Jullie bleken er tenslotte allemaal zo over te denken. Vandaar dat we hier nu samen zijn. En ik voel me opnieuw ontzettend blij en dankbaar daarvoor.

Marcel en Jeanne

Daarnaast heb ik Marcel Mutsaerts uitgenodigd. Onze huisarts. Hij is degene, met Jeanne van Voorst, aan wie ik mijn boek heb opgedragen. Marcel, Dik heeft jou, op het moment, half september, toen hij besloot de strijd op te geven, zelf bedankt voor je fantastische begeleiding en zorg. Naast Jeanne van Voorst ben je voor ons in de doolhof waarvoor we – ik benadruk dat – zélf gekozen hadden, een gids geweest. Maar de doolhof lag in een woestijn. Met ons, denk ik, werd jij ook bijna gedwongen rond te dwalen, omdat je, vermoed ik, van buitenaf, van jouw collega’s nauwelijks bijstand of advies had te verwachten op de weg, waarin wij jou ten dele meesleepten. Je weet hoe geweldig wij dit gevonden hebben. Het getuigt van moed tegenover je collega’s, maar ook tegenover ons, waarbij je heel duidelijk je grenzen stelde, waardoor wij precies wisten wat we aan je hadden. En dat was veel. Je gaf er de voorkeur aan in mijn boek anoniem te blijven en dat is goed. Maar je zult gezegend zijn om wat je voor ons hebt betekend.

Moet ik over Jeanne nog iets zeggen? Jullie kennen haar allemaal uit mijn pamflet. Op 2 juli van dit jaar overleed ze aan de kanker, die haar 18 jaar geleden aangreep en waarvan ze aanvankelijk genas. Uit wat ze toen zelf leerde van de alternatieve geneeswijze, is ze haar hulpverlening begonnen voor patiënten met kanker, die gebruik wilden maken van een alternatieve, natuurlijke therapie.³ Ik ben diep dankbaar, dat Dik en ik in handen zijn gevallen van twee integere hulpverleners, zoals Marcel Mutsaerts en Jeanne van Voorst. ‘Jeanne was een voorvechtster voor het recht van de patiënt’, schrijft één van haar medewerksters als ze haar herdenkt. Wij zijn daarvan getuige geweest.

Als we zelf iets zagen in een therapie, liet ze ons de voor en nadelen horen en ze liet ons zelf de weg zoeken, op elk moment van de dag en de avond bereid, om opnieuw naar onze vragen te luisteren.

Ik ben intens blij, dat ik haar nog voor haar sterven – ik wist niet dat ze alweer ziek was toen ik aan mijn boek begon – heb kunnen vertellen, dat ik mijn boek geschreven had en dat ik het aan haar wilde opdragen. Ze was diep ontroerd en vroeg zich af waaraan ze dat te danken had. Ze kende de tekst van het pamflet, omdat ik het kort na het overlijden van Dik aan haar heb laten lezen.

Ze heeft me ook over mijn twijfel heen geholpen om het wel of niet uit te geven: ‘Het is belangrijk dat je het doet’, overtuigde ze me.

---

³ *De Natuur uw arts*, 17^e jaarg. Nr. 101 m 1992-175, Jeanne Antoinette van der Swaagh (Mevrouw J.A. van Voorst van Beest - van der Swaagh)

En dan mijn lieve kinderen

Sander en Jolanda, Rik en Damiette hebben niet geweten dat deze tekst bestond. Narda heeft gevraagd hem te mogen lezen vlak nadat Dik overleden was. Het was voor ons een basis om te praten over alles wat er was gebeurd. Rik en Damiette hadden alles van nog dichterbij meegemaakt omdat – Rik nog voor een lange tijd – ons gevecht en het ziekteproces als kinderen in huis hebben meegemaakt. Jullie kinderen zijn op jullie eigen manier reddingsboeien geweest. In praktische zin, door bij te springen in allerlei werk dat overweldigend op ons af kwam. Maar ook omdat jullie bereid waren ons op de wonderlijke wegen waarvoor we kozen, of waarvoor geen keus was, te ondersteunen en – jullie wekten tenminste die indruk – er in te geloven. Daardoor kon ook ons huis een eiland blijven waar we veilig waren.

Dan zijn er vanmiddag de vriendinnen van mijn kinderen: Eugenie, die van heel dichtbij meeleeft, die de hand boetseerde, waarom Dik vroeg. Maartje, die – hoe jong ook nog – het verdriet van Damiette en al haar verhalen wilde delen. Miek en Marleen, die een luisterend oor zijn geweest voor Narda in die tijd en daarna. Ik denk, dat jullie zijn begonnen te betekenen voor mijn kinderen, wat onze *vriendinnende vriendInnen*, voor Dik en mij betekenen. Ik dank jullie daarvoor en daarom is het goed, dat jullie vanmiddag ook hier willen zijn, om deze geschiedenis af te ronden.

Ton

Ik zag jou voor het eerst toen je het boek van Tine Halkes ‘En alles zal worden herschapen...’ presenteerde. Tijdens de woorden die je toen sprak, dacht ik: ‘Die man is de juiste om mijn boek over Dik uit te geven. Hij zal snappen waarover het gaat.’ Het heeft toen nog een hele tijd geduurd voordat ik zover was..., maar nu ligt het boek er.

Dank je wel, dat je dit boek hebt willen uitgeven en dat je dit schrikbarende verhaal serieus hebt willen nemen. Doordat je vertrouwen hebt getoond in wat wij hebben beleefd en in het strijdschrift dat ik daaromheen heb geschreven, ben je deel geworden van de gemeenschap die ons door een onbeschrijfbaar – ook al heb ik het trachten te beschrijven – moeilijke periode heeft heen geholpen. Ik dank je vooral ook, dat je mij de vrijheid hebt gegeven mijn boek de afbeeldingen op de omslag mee te geven, die ik belangrijk vond. En de manier waarop je ervoor hebt gezorgd, dat die afbeeldingen volkomen tot hun recht zijn gekomen.

Eén van de stellingen waarover we straks kunnen spreken, gaat over vriendschap en onderling pastoraat. Waarom hebben Dik en ik, kort nadat we van zijn kanker wisten, juist jullie namen genoemd om ons pamflet toe te sturen? Ik weet dat nu niet meer. Maar nu ik er bij stil stond en **jullie één voor één ben nagegaan in gedachten en de geschiedenis die we met elk van jullie hebben gemaakt, dan is dat heel helder: met elk van jullie zijn gezamenlijke ervaringen van pijn, verdriet, strijd, en eenzaamheid gedeeld. Maar ook van plezier, vreugde en geloof. Een delen van levenservaringen, en dan denk ik aan jullie, vrouwen, met**

wie ik samen het relatiepastoraat voorbereidde, of de vrouwen met wie we bijeen kwamen rond feministische theologie, die wij, als vrouwen van onze generatie, hadden geleerd binnenshuis te houden.

Van elkaar hebben we geleerd, vrouwen, en ook de mannen, dat het spreken en het elkaar tot spreken luisteren, de basis kan leggen, om ook een schrikbarend verhaal als het onze, tot het einde toe aan te horen.

Mag ik jullie nu mijn boek, dat de titel draagt: *Geen andere handen* aanbieden: Marcel, de vriendinnen, de kinderen, Eugenie, Maartje, Miek en Marleen.

Damiette geeft hen een roos.

Stellingen te gebruiken tijdens de bijeenkomst t.g.v. de presentatie van het boek *Geen andere handen*.

Citaat uit de Inleiding van *Geen andere handen* door Sieth Delhaas:

Vanuit mijn ervaringen van vrouwenpastoraat, een vorm van onderling pastoraat, waarbij ik sinds tien jaar betrokken ben, kwam steeds sterker het verlangen op, om ook voor onze situatie een vorm van pastoraat te scheppen; een kring van vriendinnen, met wie wij ons in het nabije verleden sterk verbonden zijn gaan voelen, te vragen: willen jullie met ons mee trekken op deze weg?

We hebben een kring van twintig gekozen en hen onze vraag voorgelegd. Veertien vrouwen en zes mannen die bijna elke maand tussen de tien en soms dertig volgetypte vellen in hun brievenbus kregen. Het was schrikbarend nieuws, waarvan we ons soms afvroegen: mogen we hen dit wel aandoen? Sommigen waren zelf ziek of werden bedreigd door de dood. Maar ze wilden weten omdat ze ons nabij wilden zijn en omdat onze weg betekenis kreeg in hun eigen leven.

Stelling:

Datgene wat de schrijfster met een verheven term *onderling pastoraat* noemt, in dit geval vriendinnen zo intens en omvangrijk deelgenoot maken van zorgen, pijn en verdriet als in dit pamflet gebeurt, overschrijdt de grenzen van vriendschap.

Er blijft nauwelijks ruimte voor vriendinnen ten opzichte van zichzelf en ten opzichte van de hulpvragende, om nee te zeggen en verschoond te blijven van deze informatie.

Citaat uit 'Een kwestie van kwakzalverij', uit HP/de Tijd van 16/10/1992, bewerking van het laatste hoofdstuk van het boek Hedendaagse kwakzalverij van Cees Remckens, vrouwenarts.

Recent heeft de afkeer van de alternatieve geneeskunde het toch gewonnen binnen de KNHG. In 1991 heeft de organisatie nieuwe gedragsregels voor zijn leden geformuleerd, waarin te lezen staat dat het artsen niet is toegestaan 'andere geneeswijzen' toe te passen. Dat geldt zelfs als er voor het betreffende ziektegeval geen gewone reguliere behandeling meer beschikbaar is. Artsen dienen te handelen zoals 'onder beroeps genoten gebruikelijk' is en de criteria daarvoor worden vastgesteld door de erkende wetenschappelijke verenigingen.

Deze gedragsregels zijn streng en laten niet meer toe dat KNMG-leden alternatieve geneeswijzen toepassen. Er mag dan ook verwacht worden dat het zelfreinigend vermogen, dat voor elke professie van levensbelang is, ook in artsenkring uiteindelijk gaat zegevieren en een einde zal maken aan het beschamende Fenomeen van 'alternatieve artsen'.

Stelling:

Zolang de gevestigde geneeskunde (KNMG) de waarde van de zogenaamde alternatieve geneeskunde blijft ontkennen, c.q., zolang beide elkaar op leven en dood blijven bestrijden, zolang ook de vergoedingen van ziektekostenverzekeringen meestal gelden voor de gevestigde geneeskunde, zolang wordt de patiënt als een onmondig mens gewaardeerd en wordt haar/hem in feite het recht op een eigen keus op behandelingswijze onthouden.

Een verbeteren strijd – Sieth Delhaas (1993)

boekrecensie

de Bazuin, 12 februari 1993

Op een kwade dag wordt bij de echtgenoot van Sieth Delhaas kanker vastgesteld. De prognose is slecht, en een verminkende operatieve ingreep kan de overlevingskansen slechts verhogen tot twintig procent. Op slag is hun perspectief veranderd en de toekomst onzeker geworden. Vanaf dat moment houdt de schrijfster een twintigtal vrienden op de hoogte van hun wederwaardigheden door ze uitvoerige brieven te schrijven. De brieven hebben het karakter van een dagboek en geven een chronologisch verslag van het verloop van de ziekteperiode. Het boek is een bewerkte versie van deze brieven aan vrienden.

Beschreven wordt hoe het echtpaar besluit van operatie af te zien, en te rade te gaan bij alternatieve geneeswijzen zonder het contact met de reguliere geneeskunde te verbreken. Argwaan tegenover de ‘gewone’ geneeskunde en hun beoefenaars ligt aan dit besluit ten grondslag, alsmede een verbetering instelling alles te willen doen om de ziekte het hoofd te bieden. Er volgt een lange tocht langs verschillende alternatieve genezers. Hun adviezen en behandelingen hebben ingrijpende gevolgen voor de leefomstandigheden: strenge diëten met vergaande consequenties voor kook- en eetgewoonten, aangevuld met dagelijkse toediening van klysma’s. Daarnaast een keur van druppels en kruiden die een grote discipline vergen bij de precieze bereiding en toediening.

Het boek beschrijft treffend de ontmoetingen met de verschillende hulpverleners, en de verschillende stadia van hoop en wanhoop die tijdens de ziekteperiode werden doorlopen. Het laat zien hoe onzekerheid en angst kunnen leiden tot telkens weer vastklampen aan andere inzichten en adviezen.

Sieth Delhaas: Geen andere handen. Een pamflet (Ten Have, Baarn, 201 blz., f 29,90).

Geen andere handen – Sieth Delhaas (1993)

boekrecensie

Janny M. Hoofman

Recensie, uitgesproken voor *RADIO EEMSTAD*, zender voor het Gooi, in de zendtijd van de Raad van Kerken, ‘De Klepel’, radioprogramma van de Baarnse Kerken, 22-5-1993

Het boek, waarvoor ik vanavond uw aandacht vraag, is getiteld *Geen andere handen*.

Kort samengevat is dit boek een verslag van het verzet dat een man en een vrouw bieden tegen kanker, een verslag ook van hun zoektocht in het doolhof van de traditionele en alternatieve geneeswijzen. De vrouw is de feministisch theologe en publiciste Sieth Delhaas. De man: haar echtgenoot, de emeritus predikant Dik Krijger, die van november 1957 t/m 1971 dienaar-des-woords was van de Gereformeerde Kerk te Baarn.

Het boek is, zo staat onder de titel, een *pamflet*, een strijdschrift dus. Wat in oktober 1986 voor Sieth Delhaas begon als een maandelijks, lange brief over het ziekteproces van haar man – aan twintig uit de vriendenkring gekozen vrienden en vriendinnen werd na enkele maanden een strijdschrift. In de inleiding bij dit boek, gedateerd 12 juni 1992, schrijft ze:

Tenslotte werd dit pamflet voor mijzelf een manier om mijn pijn om het naderend afscheid in woedende woorden uit te spellen, om dat te verwerken waarvoor ik mezelf in de werkelijkheid van alledag, waar ik de optimale strijdmakker wilde en ook moest zijn, geen tijd gunde.’

De titel *Geen andere handen* vertelt iets over de verbondenheid met hun vrienden en vriendinnen in deze hectische periode en met de geschiedenis van het kruisbeeld in de St. Ludgeri Kirche in Münster. Op de plaats van de tijdens de Tweede Wereldoorlog kapot geschoten armen van de Christusfiguur heeft de toenmalige pastor de woorden laten aanbrengen: ‘Ich habe keine andere Hände als die Euere.’ Sinds het begin van de jaren tachtig zijn deze woorden een Leitmotiv in het werk van dominee Dik Krijger geweest. Zijn vrouw schrijft: ‘Onze vrienden en vriendinnen -en vele anderen – zijn die handen voor ons geweest, wij zijn die handen voor elkaar geweest: ik heb geen andere handen dan die van jullie.’

Toen Sieth Delhaas ruim vier jaar na het schrijven van dit pamflet besloot deze tekst te herschrijven en uit handen te geven, deed ze dat in de eerste plaats – en ik laat haar nu zelf aan het woord -, ‘om te laten zien hoe een mens, die van de ene dag op de andere van persoon tot patiënt wordt verklaard en zich niet zonder meer wenst over te geven aan adviezen van de heersende medische wereld, maar daarnaast ook hulp zoekt bij alternatieve geneeswijzen, beknedd dreigt te raken tussen twee elkaar op leven en dood bestrijdende machten.’ In de tweede plaats wilde ze laten zien wat de zware opgave: de thuiszorg voor

een ernstige zieke – betekent voor een vrouw met een eigen carrière, die ook huisvrouw en moeder is.

Hoewel Sieth Delhaas bij het herschrijven van de oorspronkelijke notities, geprobeerd heeft de tekst daar in te korten waar je onderscheid maakt tussen datgene wat je aan vrienden vertelt en aan onbekende lezers, is dit verslag – naar mijn maatstaven – bijzonder openhartig. De vele verschillende gevoelens die de patiënt, de partner en de omstanders bij een dergelijk ingrijpend ziekteproces parten kunnen spelen, komen in dit boek onomwonden naar voren. Dat is ook de kracht van dit boek en de verdienste van de schrijfster, die al deze – soms tegenstrijdige – gevoelens in de eerste plaats niet versluiert en bij het pijnlijke procedé van herschrijven niet heeft afgezwakt of gerelativeerd. Haar kritische kijk op velerlei gebied zal misschien niet iedere lezer bekoren, maar haar oprechtheid zeker wel.

Het terneergeslagen gevoel dat me tijdens en na het lezen van dit boek overviel, lijkt me niet iets van mij persoonlijk. Het op de voet volgen van dit veertien maanden durende verzet tegen kanker vergt wel het een en ander van de lezer. Moed bijvoorbeeld. Moed om die dingen onder ogen te zien, waarvoor de mens over het algemeen liever de ogen sluit. Zoals voor een slopende ziekte en een moeilijke dood.

De slotzin van Sieth Delhaas' laatste notities op 14 november 1987 luidt:

‘een pracht mens is weergekeerd tot de Scheppende’.

Een moedig, goed geschreven boek van Sieth Delhaas. Stijlvol door Ten Have te Baarn uitgegeven: op het omslag een afbeelding van de sculptuur *Le main de Dieu* van Auguste Rodin.

Geen andere handen is voor f 29,90 in de boekwinkel te koop of als u lid van de bibliotheek bent, daarna eventueel voor u te zijn opgevraagd – te lenen.

N.B. Het boek, dat ik in de rubriek *In de aanbieding* bespreek, wordt enkele dagen tevoren in het programmaoverzicht van *De Klepel* gepubliceerd in de *Baarnsche Courant*.

Geen andere handen – Sieth Delhaas (1993) boekrecensie

Dr. P. Bol

Biblion recensie

De echtgenoot van de schrijfster krijgt de diagnose huidkanker met uitzaaiingen.

Hiermee begint een lange tocht door de medische instituties, regulier en alternatief. De echtgenote, feministisch theologie, formeert een groep van 20 vrienden die het echtpaar volgen op hun weg.

Zij schrijft hen verslagen van hun bevindingen. Deze geschriften helpen haar ook om de emoties te verwerken.

Na de dood van haar echtgenoot, een jaar later, verwerkt ze deze pamfletten tot het onderhavige boek. Het boek is er een uit een lange reeks van getuigenissen over iemand met een zwaar ziekteproces die de laatste jaren verschijnen.

Het boek is van belang voor eenieder (velen dus) die met het probleem van zware ziekten met sombere prognosen te maken heeft.

Het boek is verzorgd uitgegeven.

Een protestantse non – Sieth Delhaas (1989) boekrecensie

Drs. M. van der Grijn

Biblion recensie

In 1983 was het 500 jaar geleden dat de (latere) kerkhervormer Luther werd geboren; een stroom van publikaties kwam op gang.

Voor de auteur, catechete en publiciste, aanleiding aandacht te schenken aan de vrouw van Luther, wat resulteerde in de publikatie *Mevrouw Luther* (a.i. 84-21-045-1).

Een tweede druk, aangevuld met informatie na 1983 verkregen, blijft de oude opzet trouw: een drieluik (tijdsbeeld – Katharina in verschillende fasen van haar leven – beschouwingen achteraf) plaatst Katharina naast, en niet achter, Luther.

De poging van Delhaas geschiedschrijving te beoefenen waarin ook de vrouw subject is mag als geslaagd worden beschouwd; wij leren Katharina von Bora kennen als een vrouw met eigen kwaliteiten.

Het boek leest prettig. Aan te raden voor theologisch en historisch belangstellenden.

Geloven in macht – Sieth Delhaas (1987) boekrecensie

Drs. M. van der Grijn

NBD | Biblion recensie

Na de Tweede Wereldoorlog werd (vanuit de Ned. Herv. Kerk) het instituut 'Kerk en Wereld' opgericht met als doel mee te werken aan de ontwikkeling van kerk en samenleving.

Het laatste decennium werd veel aandacht besteed aan het thema 'vrouw en geloof'. In dit boekje worden tien vrouwen geïnterviewd, die in die tijd nauw betrokken zijn geweest bij dit werk. In kleine letters zijn reacties van een aantal vrouwen afgedrukt, die de cursussen bezochten.

Als laatste komt de nieuwe cursusleidster aan het woord. Zij pleit er voor ethische/politieke thema's aan de orde te gaan stellen zoals genetische manipulatie en voortplantingstechnologie.

Het boekje is bedoeld voor alle vrouwen die geïnteresseerd zijn in het thema 'vrouw en geloof'.

Het is met name interessant (en leuk) voor de vrouwen die de cursussen bezochten.

Feministische theologie een dwaalweg – Sieth Delhaas (1986) boekrecensie

Drs. M. van der Grijn

NBD | Biblion recensie

De auteur, journalist en theoloog, vertelt wat volgens haar feministische theologie is.

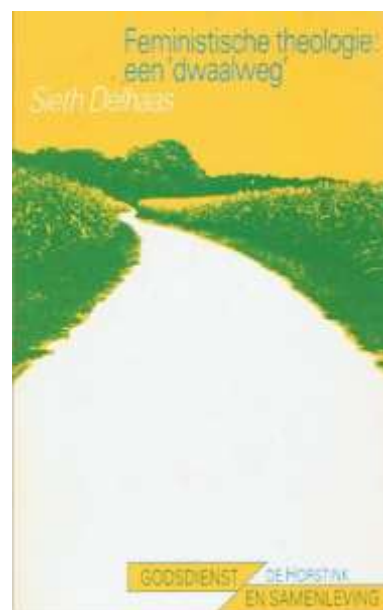
Zij richt zich hierbij op mensen zonder theologische – echter wel met kerkelijke – achtergrond. Als rode draad loopt door het boek haar overtuiging dat het christendom de vrouw tegen de uitdrukkelijke bedoeling van haar Schepper en Jezus van Nazaret de plaats heeft onthouden die haar als mens rechtens toekomt.

Is dit een antwoord op haar steeds terugkerende vraag wat haar en andere vrouwen beweegt om binnen de vrouwvijandige kerk(en) te blijven?

Na haar inleiding behandelt zij achtereenvolgens: seksisme en feminisme; feministische theologie (waarbij zij o.a. ingaat op het ontstaan van de kerkelijke vrouwenbeweging / feministische theologie in Nederland); feministische theologie in de praktijk, (nu nog) eilandjes binnen kerk en samenleving.

Voor de geïnteresseerde leek (op theologisch gebied).

Met een voorwoord van prof. dr. C.J.M. Halkes, em. hoogleraar Feminisme en Christendom.

Het lichten van de staar – Sieth Delhaas (1984) boekrecensie

Corrie Plaisier

De Bazuin, 30 maart 1984

Al in 1982 verscheen, in opdracht van de werkgroep 'De Vrouw in Kerk en Samenleving' van de Raad van Kerken, een brochure 'Een blikopener': Vrouwen spreken zich uit over huwelijk, relaties en pastoraat.

De vrouwen, die deze blikopener samenstelden, hadden verwacht, dat deze een schokeffect te weeg zou brengen, maar de kleine trillingen werden niet door een grote schok gevolgd en alles bleef zoals het was: 'het pastoraat bleek afwezig' als het gaat over vrouwen en relaties, en 'de kerk blijkt geen antwoord te hebben op de veranderende positie van de zich emanciperende vrouw'.

Opnieuw werd dit vastgesteld op een werkdag over het thema 'Vrouwen-pastoraat-relaties', die op 13 maart jl. in Arnhem werd gehouden. Veertig vrouwen uit het hele land waren hier bij elkaar, vrouwen verschillend in leeftijd en kerkelijke achtergrond, maar zusterlijk te samen op uitnodiging van de PSVG (Protestantse Stichting voor Verantwoorde Gezinsvorming). Ook de samenstellers van de Blikopener waren erbij. Een werkdag, opgezet om met elkaar te bespreken hoe aan het thema 'Vrouwen-pastoraat-relaties' meer openlijke aandacht kan worden gegeven, een werkdag ook 'omdat het', aldus Sieth Delhaas bij de opening, 'noodzakelijk is de ervaringen van vrouwen en de kerkelijke visie op huwelijk en relaties, die nu tegengesteld zijn, bij elkaar te brengen.'

Een doel, dat zeker voor rooms-katholieke vrouwen wel erg ver in het verschiet ligt, als je het tenminste hebt over officiële kerkelijke visies, zoals die nog onlangs door aartsbisschop Simonis in zijn vastenbrief over huwelijk en gezin werden bevestigd.

Wat vrouwen doen met hun eigen ervaringen en hoe zij buiten het officiële pastoraat om, vaak in vrouwengroepen, steun en wederzijds pastoraat ondervinden, werd hier uitgewisseld. Dat gebeurde voornamelijk in kleine groepen, wat aan het eind van de dag een royale flappenooft opleverde.

Er werden een aantal belangrijk knelpunten op dit gebied gesignaleerd, zoals:

- *het kerkelijk pastoraat is ingesteld op gezinnen, er wordt bij alles uitgegaan van het gezinspatroon;*
- *alleenstaanden en relaties, en andere relatievormen zijn verzwegen onderwerpen;*
- *de huwelijksvoorbereiding is toedekkend;*
- *het harmoniedenken belemmert het onder ogen zien van de werkelijke problemen;*
- *nog te vaak worden de vrouwen zelf ontkend, betutteld, aangespoord tot zelfopoffering, e.d.;*

- *er is een kloof tussen de ervaring van vrouwen en hoe zij 'zich behoren te gedragen'.*

Dat de aanwezige vrouwen ondanks alles niet geblokkeerd raken, maar blijven zoeken naar wegen die ook in de kerk tot verandering kunnen leiden, is hoopgevend. Op deze dag was een stemming van je niet bij de feiten neerleggen, al waren er ook enkele geluiden van vrouwen, die het in de kerk niet meer zo zagen gebeuren.

Wie nog mocht twijfelen of het werkelijk zo erg is, leze toch nog maar eens '*de Blikopener*'.

Ook verscheen onlangs, onder de titel '*Pastoraat aan Vrouwen*', een boekje van Marinus en Hettie Botkestein-van Binsbergen (Ten Have, 62 blz. f 10,-). Weliswaar houdt dit boek zich minder bezig met vrouwen en relaties (misschien niet toevallig?), maar het signaleert ook een groot aantal knelpunten als het gaat over vrouwen en pastoraat. Een aardige suggestie geven de schrijvers: het pastoraat zou zich (ook) moeten richten op vrouwen die zich van hun achterstelling niet zo bewust zijn. "Pastoraat aan zulke vrouwen zou wel eens de oproep kunnen inhouden om de ogen open te doen en rond te zien in de wereld, te letten op zusters dichtbij en ver af, die lijden, niet alleen objectief, maar ook subjectief, met andere woorden, die er onder lijden. Verantwoord pastoraat kan betekenen het lichten van de staar, zodat men ziet wat er eigenlijk aan de hand is." Het boek bevat verder een nogal uitgebreide historische uitweiding, niet veel nieuws, wel veel wat elders eerder en beter gezegd werd.

Realiteit nu is echter, dat de knelpunten, door vrouwen op de werkdag in Arnhem opnieuw genoemd, nog levensgroot zijn en dat nog veel werk te doen is om deze op te heffen. Een manier om wat meer doelmatig hieraan te werken is: meer coördinatie tussen allerlei groepen, raden en individuen die zich hiervoor inzetten. De vraag kwam dan ook naar voren: wie brengt dit alles eens in kaart? Het valt te hopen dat deze suggestie wordt opgepakt, zodat ook vrouwen met wat minder contacten hierbij aansluiting zullen kunnen vinden en te voorschijn komen uit haar isolement, waarin zij juist door relatieproblemen vaak terecht komen.

Het is ook te hopen, dat bestaande en nog op te richten diocesane werkgroepen '*Vrouw en Kerk*' het thema: vrouwen, relaties en pastoraat in hun werkzaamheden betrekken.

De Diocesane Pastorale Raad van Heerlen is in ieder geval een bondgenoot. Zij heeft nl. haar bisschop opgeroepen tot het instellen van een werkgroep '*Vrouw en Kerk*' omdat "de houding van de rk-kerk ongeloofwaardig is tegenover vrouwen, doordat de kerk de vrouw en de menselijke seksualiteit afwijst."

Mevrouw Luther – Sieth Delhaas (1983) boekrecensie

Drs. M. van der Grijn

NBD | Biblion recensie

De auteur, catechete en publiciste, poogt in dit boek een geschiedschrijving te beoefenen waarin ook de vrouw subject is – niet door negatief op te vallen, maar door zichzelf te zijn; zij probeert Katharina von Bora, die ruim 20 jaar (van 1525 tot 1546) getrouwd was met Maarten Luther, de plaats te geven die haar toekomt.

Zij baseert zich op de ‘Tafelgesprekken’ (door anderen genoteerde uitspraken van Luther) en op bewaard gebleven brieven van en aan Katharina von Bora. Als secundaire bron raadpleegde zij publicaties uit 1899 en 1912.

In een drieluik (tijdsbeeld – Katharina in verschillende fasen van haar leven – beschouwingen achteraf) plaatst de auteur Katharina naast (en niet achter) Luther; een vrouw met eigen kwaliteiten, van gelijk formaat als die van haar man.

Ook vraagt zij aandacht voor kwaliteiten die in de geschiedwetenschap vaak ten onrechte negatief worden geduid.

Nuttige en plezierig leesbare lectuur voor theologisch en historisch belangstellenden; goed uitgegeven.

Brief aan Katharina von Bora 1499-1552 (1983)

in leven gehuwd geweest met Martin Luther

Wending, oktober 1983

Nimbschen (DDR), 7 juli 1983

Dag Katharina,

Hier, tussen de ruïnes van jouw oude klooster 'Marienthron' wil ik eindelijk doen, wat ik al maanden van plan ben: je een brief schrijven. Wat ik in het Lutherhuis in Witten berg, waar je ruim 25 jaar woonde, en in de Pfarrkirche in Torgau, waar je grafsteen te vinden is en je stoffelijke resten 'ergens tussen doopvont en preekstoel' rusten niet voelde, treft me hier onmiddellijk: jij bent met deze plaats verbonden. Komt het, omdat die andere plaatsen toeristische trekpleisters zijn geworden en hier volkomen rust heerst?

Ik moet nu van deze stemming gebruik maken, want als ik straks weer thuis ben, vind ik het wellicht een dwaas idee om een vrouw, die al eeuwen in een andere wereld leeft, te schrijven. Maar wie weet volg je vandaaruit mijn zoektocht naar jou en ik hoop dat je goedkeurend knikt als ik mijn conclusies trek. Ik hecht namelijk erg veel waarde aan jouw goedkeuring. Dat komt omdat ik deze maanden meer en meer geboeid ben geraakt door jouw persoonlijkheid en je enorme kwaliteiten.

De directe aanleiding tot het schrijven van deze brief is, dat ik jou als vrouw mijn solidariteit wil betuigen omdat ik nu zie hoe negatief jouw tijdgenoten jou beoordeeld hebben en in feite staat het er nu niet veel beter voor. Natuurlijk, er zijn mensen om je heen geweest, die je waardeerden en waarmee je vriendschappen hebt kunnen sluiten, maar weet je, die stemmen zijn verstomd. Bovendien is het een feit, dat ondanks alle waarderende en lieve dingen, die Martin over jou heeft gezegd en vrienden zoals Melancton en Amsberg, er toch een indruk van jou in onze eeuw hangt, die mij niet bevalt en waarvan ik veronderstel, dat die niet aan jouw ware beeld beantwoordt. Laat ik maar eerlijk zeggen hoe ik het zie: jij bent in jouw tijd een even grote figuur geweest als Martin Luther. Jouw kwaliteiten zijn alleen niet zo in de aandacht van de wereld gekomen, omdat ze niet zo'n omwenteling op religieus en maatschappelijk terrein veroorzaakten. En wat me ook dwars zit is, dat in de kwestie van het testament tenminste 50% van de lof, die Martin wordt toegezwaid, jou toekomt. Daarmee is weer eens bewezen – en in onze tijd is het nog net zo – dat een vrouw zeker tweemaal zoveel moet presteren om een kans op erkenning te hebben.

Nu jij voor mij tot leven bent gekomen schieten mij woorden te binnen als moed en dapperheid vooral, zelfbewustheid, praktisch, energiek, doelbewust en trots, ja dat ook! Vooral om die laatste eigenschap ben je verguisd. En dan verbaas je je hoe zulke negatieve beoordelingen eenvoudigweg worden overgenomen en herhaald. Ik vind ze vandaag-de-dag

nog in berichten over jou terug. Ik ben echter tot de conclusie gekomen, na het lezen van alle uitspraken van anderen over jou en nadat ik alles wat van jou bekend is op een rijtje heb gezet, dat jouw trots een gerechtvaardigde is. Je hebt aan het barre bestaan uit jouw dagen geleerd op jezelf te vertrouwen – ja, val me maar niet in de rede, ik haast me te zeggen: naast God – je had ook waarachtig niemand anders dan jezelf. En nu we het toch hebben aangeroerd, aan die typering van jou moet ik zeker toevoegen: diep gelovig. Dat kan bepaald niet van iedereen worden gezegd, die zich in jouw tijd voor aanhanger van de nieuwe leer uitgeeft. Maar jij hebt precies begrepen waarom het ging in de reformatie. Wat dat betreft had Martin zich geen betere partner kunnen wensen. Toen jij in april 1523 dit klooster achter je liet, wist je waarom je die stap zette. En dat kan niet anders zijn geweest, besef ik nu, dan nadat je je grondig op de hoogte had gesteld van de nieuwe zienswijze op het kloosterleven. Die stap in de wereld is voor jou misschien makkelijker geweest, dan voor andere vrouwen, omdat het tenslotte jouw eigen keuze niet was om bij de geestelijke stand te behoren. Ik weet wel, het was in die eeuwen de gewoonste zaak van de wereld, dat kleine meisjes – soms al met 4 jaar, zoals het jou is overkomen – gewoon in een klooster werden ‘gedumpt’, maar toch ... ! Het wezen van een mens blijft, denk ik, door de tijden hetzelfde, ik bedoel, diep in jouw kinderhart moet – hoe anderen je ook probeerden wijs te maken hoe heilig en God welgevallig het kloosterleven was – de vraag hebben gewoet: waarom mag ik niet bij mijn eigen ouders in hun huis wonen ? Het is een zachte plek in je lijf, die langzamerhand hard wordt als steen.

Ik vraag me trouwens af, of jij vanaf het begin achter die idee van jouw Martin hebt gestaan, dat niet de geestelijke, maar de huwelijkse staat voor elke vrouw dé levensbestemming is. Ik moet eerlijk zeggen: ik vind het een vorm van stuivertje verwisselen. Maar goed, in jouw tijd was een vrouw-alleen absoluut onmogelijk en vogelvrij.

Nu ter zake, anders wordt mijn brief te lang; de zon staat al een stuk lager, maar nog weldadig warm. Je moet dit herkennen! Ik heb je waarschijnlijk nieuwsgierig gemaakt naar de oorzaken van mijn solidariteitsgevoelens met jou. Nu, die berusten op niet minder dan jouw daden van pure rebellie tegen de bestaande orde van die tijd. En nogmaals: je bent heel doelbewust je eigen weg – in geloof en vertrouwen – gegaan en je hebt je niet van de wijs laten brengen. Je was je ervan bewust, dat er een heleboel zaken flink verkeerd zaten. Dan denk ik in de eerste plaats aan die gevaarlijke keus om het klooster te verlaten. Je stapte uit een heel veilig leven; je kost en onderdak, waarvan in die tijd zeker 90 % van de bevolking dagelijks niet zeker was - was in het klooster voor jou gekocht. Zorgen om materiële zaken blijven een kloosterling nu eenmaal bespaard en dat is toch een heel ding. En ik denk, dat die gemeenschap waarin jij leefde met al die elkaar-van-huis-uit bekende adellijke vrouwen, best goed is geweest.

Weet je, vooral in reformatische kringen wordt nogal negatief gedacht over kloostergemeenschappen. Die idee houdt ook met jou verband, het heet dan: ze zal wel blij zijn geweest, dat ze eruit was. Maar ik vind het intussen hoogst merkwaardig, dat Martin in zijn uitspraken, terwijl hij zo gebeten was op alles wat paaps heette, zich nooit triomfantelijk negatief over jouw kloosterleven heeft uitgelaten. En daaruit concludeer ik, dat hij er geen aanleiding toe had.

Je rebellie tegen wat een vrouw betaamt in de twintiger jaren van de 16e eeuw is werkelijk te gek. Jij, die achter je rug nog steeds wat laatzinnig ‘die gevluichte non’ wordt genoemd, met werkelijk geen duit op zak, weigert een aanzoek van de rector van de universiteit Kaspar

Glatz. En de klap op de vuurpijl is, dat je doodrustig tegen van Amsberg, die je dit aanzoek overbrengt, zegt, dat je best wilt trouwen als bv. hij – Amsberg – of dokter Martin jou zou vragen.

Ik kan me wel voorstellen, dat je voor Luther of Amsberg kiest. Die twee heb je intussen leren waarderen en je weet wat je aan ze hebt. Je hebt intussen je ogen goed de kost gegeven en gezien hoe dat hoog geroemde huwelijk van Martin, zoals hij het in zijn geschriften aanprijst, in de praktijk maar een ondermaats staatje is. Het oordeel van mannen over vrouwen en hoe ze met ze omgaan is ronduit banaal. Ik heb er genoeg over gelezen in de latere tafelgesprekken bij jou thuis. Ik begrijp, dat dat geheiligde leven, dat de reformatie had te bieden volgens Luthers preken en geschriften, je zwaar tegenviel.

Toen je eenmaal in de studentenstad Wittenberg leefde, kon je met eigen ogen de ruwe troep zien: heel wat anders dan het zuivere kloosterbestaan: vechtpartijen, moorden, drank, hoerij bij de vleet. Een vrouw was in mannenogen toen niet veel meer dan een gebruiksvoorwerp voor eigen pleziertjes, maar niet om te trouwen. Begrijpelijk, dat Luther zo'n moeite heeft gedaan om die huwelijks staat zo aan te prijzen. Wij plukken daarvan in onze tijd nog de – soms wrange – vruchten. Goed, in feite vraag jij Luther dus ten huwelijk en hij gaat erop in. Gelukkig voor jullie, dat jullie romance buiten de ontluisterende bemoeizucht van al die vrome criticasters blijft tot na jullie bijna geheime huwelijksluiting.

Dan, eenmaal in het 'zwarte klooster', dat jullie beiden als onderkomen door de keurvorst in bruikleen wordt gegeven, ontwikkel je op een respectabele manier je organisatietalent. Het voormalige augustijner klooster wordt pension, centrum voor theologische en maatschappelijke ontwikkelingen, gezelligheidsknooppunt voor intelligentsia, onderdak voor politieke en religieuze vluchtelingen en pestlijders, weeshuis, gastverblijf voor vorsten en hoogwaardigheidsbekleders, boerderij, brouwerij, vormingscentrum enz. Kortom: van heel die mallemolen heb jij de touwtjes strak in handen. Dat mogen we tenminste aannemen, omdat ik nergens lees, dat het een chaos in je huis is. Beroemde en welgestelde ouders staan te dringen om hun lieve zoontjes bij je in de kost te doen, zodat deze met de beroemde 'Herr Doktor' aan één tafel mogen zitten. Ja, ik weet het, er is voortdurend gebrek aan contant geld, maar wat wil je! Op de één of andere manier red je het en in acht jaar tijd zie je ook nog kans je man zes kinderen te baren en heb je minstens één – bijna dodelijke – miskraam.

Intussen wordt jouw doen en laten met argusogen gadeslagen; elke negatieve uitspraak opgepakt en uitgebuit. Je organisatietalent zet zoden aan de dijk en je pacht en koopt grond, je streeft steeds naar uitbreiding.

Waarom schiet nu dat vrouwtje van Piggelmee door mijn hoofd? Ben jij daarmee te vergelijken? Nee, die wilde meer om het hébben. Jij bent heel doelbewust bezig om voor je kinderen en jezelf een zekerheid te scheppen voor de toekomst, die eigenlijk voortdurend afwezig is. Luther, 15 jaar ouder dan jij, een vogelvrij verklaarde, met dagelijks de dreiging van de dood – politiek, én lichamelijk door een slechte conditie – voor ogen en je ziet het goed: na Luthers dood heb je weinig kans op bijstand van wie dan ook. Slechts leedvermaak om je ondergang staat je te wachten.

Je hebt je lot in eigen handen genomen en je ploetert je er doorheen. Doelbewust. En één van die doelen is het terugkopen van een klein gedeelte van het vroegere bezit van je ouders. Wat moet dat ook een gevoel van diep onrecht voor je zijn geweest: jij als kind, dat het klooster in moest, onterfd, nu kun je van je broer, die wel in de erfenis deelde, voor harde

guldens, dat kleine landgoed voor jezelf kópen. Ik noem het ‘een knipoog van de lieve Heer’, zoals wij plegen te zeggen, dat jullie keurvorst 600 van de 610 gulden bijpast als contant geld in jullie kas ontbreekt. Nieuwe redenen voor jaloezie en afgunst. En ik vind het typerend voor jouw zelfbewustzijn, dat je je de dracht van de landadel van Zolsdorf aanmeet. Je kinderen hebben je ook in die dracht laten afbeelden op je grafsteen in de kerk van Torgau.

Je wil wordt niet gebroken na de dood van Martin na 21 jaar huwelijk, hoewelde brief, die je aan je schoonzuster schrijft, spreekt van: een zo vreselijke bedroefdheid ‘dat ik mijn grote smart niet onder woorden kan brengen’.

Ik vraag me af hoe zo’n man als kanselier Brück de geschiedenis ingaat. Puur uit gekwetste trots probeert hij daarna jouw persoonlijkheid te breken en doet hij een poging je je broodwinning afhandig te maken en je je vier minderjarige kinderen af te pakken. Hoe je het aangepakt hebt, vermeldt de historie niet, jammer dat op zulke momenten de ganzenveren staken, maar alle puzzelstukjes van voogden voor jezelf en de kinderen en de toestemming van de keurvorst om je kinderen bij je thuis te mogen houden, komen precies op die plekjes terecht, waar jij ze had gedacht. Je hebt daar terecht voor geknokt. Niet omdat die mannelijke voogden aan wie jij de voorkeur gaf jou materieel voordeel zouden brengen, maar omdat jij wist, dat ze jou als mens goed gezind waren.

En in die keuze moest je bepaald kieskeurig zijn.

En nu, voordat ik mijn brief beëindig moet er nog één ding van mijn hart. Weet je, er zijn genoeg mensen, die niet snappen waarom ik me zo druk maak. Het is enerzijds mijn ergernis om een stuk miskennis van jouw intelligentie als vrouw en anderzijds om de bravoure waarmee allerlei meningen over Martin en zijn werk door geleerden van allerlei snit wetenschappelijk worden gewaarmerkt. Gisteren kreeg ik namelijk een boek in handen, waarin het origineel van ‘Luthers letzter Wille’ zoals het wordt genoemd, is opgenomen en waarin wordt beschreven wat er met jullie bezit na zijn dood dient te gebeuren.⁴

Kijk, ik weet heel goed, dat een vrouw in 1542 bij wijze van spreken geen stap kon verzetten zonder toestemming van haar wettige echtgenoot – in ons land hebben we nog ruim vijf eeuwen moeten wachten tot een vrouw handelingsbevoegd werd geacht – maar dat er in zo’n moderne uitgave over dit belangrijke document zo eenzijdig aan jou wordt voorbijgegaan, vind ik ronduit verbijsterend. Het bepaalt mij voor de zoveelste maal bij mijn overtuiging, dat wij vrouwen voor de toekomst nauwelijks enige positieverbetering te verwachten hebben als we niet elke centimeter zelf bevechten.

Dat testament van jullie is intussen wereldberoemd geworden, dat merk je wel, maar ik vind, dat naar aanleiding daarvan veel te veel benadrukt wordt hoe progressief Martin met de opstelling daarvan wel is geweest. Ja, hij heeft als weinigen van zijn tijdgenoten erkend, dat jij na zijn dood niet ‘als een maagd het huis uitgestuurd’ kon worden en het testament heeft opgemaakt. Maar op hetzelfde moment als men over deze ‘vooruitstrevende daad van Luther’ de trompet gaat steken, mag men van deze geleerden toch verwachten, dat ze zich iets breder oriënteren. En ik denk, als je je dan in die voorgeschiedenis van dat testament verdiept, dat je dan vanzelf op jou stuit en na een ontmoeting met jou zal niemand het meer

---

4 Tibor Fabiny, Martin Luthers letzter Wille. Das Testament des Reformators und seine Geschichte, Luther-Verlag, Bielefeld 1983.

in zijn hoofd halen te zeggen, dat Luther zo verschrikkelijk bezorgd is geweest en wat zijn gezin betreft zo'n vooruitziende blik had. Ik vermoed dat er, voordat hij jullie bezit beschreef, heel wat stevige discussies tussen jullie beiden zijn gevoerd en dat vrienden Luther ook wel eens een zetje in die richting hebben moeten geven. Jij, die met eigen energie en wilskracht jullie gezin stapje voor stapje omhoog had gebracht op de ladder van de maatschappelijke welvaart, jij kende maar al te goed de wet in Saksen die voor een weduwe niet veel meer over had, dan de kleren, die ze droeg en de tafel waaraan ze zat. Om maar niet te spreken van het oude canonieke recht, dat ook nog wel werd toegepast, waarin voormalige monniken weggelopen monialen en kinderen uit zo'n huwelijk buiten het erfrecht werden geplaatst.

Voor die laatste wilsbeschikking van Martin alle lof, maar ik zou hem gepresenteerd willen zien als een stuk van jullie samen. Daarvoor betrok Martin jou – zoals we weten – teveel in allerlei zaken. En wat de regeling van financiële kwesties betreft was jij zéker zijn meerdere. Martin heeft dat altijd geaccepteerd en dat ook meerdere malen openlijk toegegeven. Snap jij dan, waarom zo'n feit weer moet worden weggemoffeld of ten nadele van jou moet worden uitgelegd?

Lieve Katharina, ik heb nog vele vragen aan jou te stellen, maar ik vrees, dat ik er geen antwoord op krijg. Ik zal er zelf naar moeten zoeken. Diep in mijn hart hoop ik, dat jouw brieven nog eens boven water komen.

Dank je, dat je naar me hebt willen luisteren en ik hoop, dat ik je rust niet al te zeer heb verstoord door al deze zaken weer op te rakelen. Maar het is ook voor vrouwen in onze tijd nodig, om dit soort oude koeien regelmatig uit de sloot te halen.

Grüss Gott,

Sieth Delhaas

Een blikopener – Sieth Delhaas (1982)

boekrecensie

Vrouwen spreken zich uit over huwelijk, relaties en pastoraat

Drs. M. van der Grijn

NBD | Biblion recensie

Elf rooms-katholieke, hervormde en gereformeerde vrouwen vormden gedurende anderhalf jaar de subwerkgroep “Huwelijkspastoraat” van de werkgroep “De vrouw in Kerk en Samenleving” van de Raad van Kerken in Nederland.

Aan de hand van eigen ervaringen en de uitkomsten van een enquête onder (meer of minder kerkelijk gebonden) vrouwen concluderen zij dat het traditionele pastoraat, uitgeoefend door mannen, niet adequaat reageert op conflictsituaties (zowel in gezins- als werksituatie) die het gevolg zijn van vrouwenemancipatie en feminisme.

Gepleit wordt voor nieuwe vormen van pastoraat die rekening houden met de emancipatie van mensen.

De brochure is een welkome aanvulling op de nota ‘Openbaring van de ervaring; Resultaten van een onderzoek naar de belevingswereld van Nederlandse vrouwen in de katholieke kerk’ (a.i. 81-38-282).

Verplichte(nde) leesstof voor pastores en ambtsdragers, maar ook zeer toegankelijk voor de geïnteresseerde leek.

